

Tartalom

FEHÉR Kálmán: MagdiÉrt ■ Nehéz hadjárat ■ Magdi kerti képe ■ Pokolgép (versek)	3
MAURITS Ferenc: Palicsi requiem (vers)	8
BÁNYAI János: Karcolás üveglapon (Danyi Magdolna első verseiről)	9
ILIA Mihály: „...észreveszi, hogy egyedül maradt.”	13
LOSONCZ Alpár: Emléktöredékek	15
DANYI Magdolna: Józan esti tervek egy meddő órán (vers)	21
DANYI Magdolna: Óh, a szeretők! (vers)	22
DANYI Magdolna: A költőkről és a költészetről	24
Elmesélem nektek, mit látok a Földön... (DANYI Magdolnával FARKAS Zsuzsa beszélgetett)	24
Az irodalomnak hitelesítő szerepe van (BORDÁS Győzővel DANYI Magdolna beszélgetett)	31
BRENNER János: Szövegszerkezet és szótáriság (Bence Erika <i>Családszótár</i> című regényének szövegtani megközelítése)	40
DANYI Magdolna–BRENNER János: Levelek	65
*	
Dragan VELIKIĆ: Azok a hajók Itáliába mennek (regényrészlet) (BOGNÁR Antal fordítása)	68
LÁBADI Zsombor: Csáth 'praxisa' és az elmélet (tanulmány)	75
*	
DÉVAVÁRI Zoltán: Kettős kisebbségben, kettős szorításban (tanulmány)	88
MAJOR Nándor: Széthullott vagy megmaradt? (jegyzet)	100
SZABÓ József: Szabadka újkori Iványija (emlékezés)	104

*Danyi Magdolna
Új Symposion,
1970/62.*

A fedőlapon Maurits Ferenc versének részlete

A Híd honlapja: www.hid.rs

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat /
Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)–. – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2013. március. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra kedden 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2013-ra belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült az Ideál Nyomdában, Újvidéken.
– YU ISSN 0350-9079

MagdiÉrt

*Unus spiritus et uno
fides erat in ei-*

Nehéz hadjárat

Egyszer véget ér,
és nincs véletlen,
csak egy késve bedobott
hétfői Magyar Szó,
ami szerteszét fehérlik
akkor, amikor Te már nézheted
a napot és a csillagokat,
na és a hold másik felét.

Már sírgödör sem volt,
csak szavakkal jóllakott halom,
kialjazott alom.
Én nem voltam ott,
hiszen a kanizsai képen
olyan frissen élő voltál,
mint egyszer régen,
talán a Katolikus portán...

Később a szeretet korcaiba
kapaszkodtál. Egyedül a Park Szállóban
elveszejtett kulcs nélkül:
se kifelé, se befelé...
Talán éppen abban a szobában, ahol
Zilahy Lajos posztócsuszijában
egy kerek rezsón főzte
a mindennapi csontlevesét...
A mész alatt talán még most is
hajszálerekben folydogál a csontvelő.

Menedék. Üresség. Belső örvény,
ami csak pillanatokra dobott a felszínre,
oda, ahol „gonoszok és hülyék kezében
a hatalom”. És meghalni sem volt művészet.
Csak gyermeki vágy: vissza az ágyba,
vissza a bölcsőbe. Gagyogni
és semmiről sem tudni, hogy
a lélek és a test kezeslábasában
rúgkapáljon, hogy belőled szó szakadjon,
vér folyjon – karikagyűrű és aranytömések nélkül.
A tények és az igazságok halmazából kitépve,
messze-messze attól, ami a Valóság:
mondjuk: Paul Antschel!
Mondjuk: Lagus Deo!

Magdi kerti képe

Belélnéz. „Ez az elme fénye,
hideg és nyugtalan.”¹
Nyakig begombolt
fehér csipkézett blúzában
apró fodrokkal simul
a vörös nadrágba.
Két keze a nadrágzsebben.

Talán a lét és nemlét
göröngyeit morzsolja,
hogy a Kert bokraira szórja,
mint Sylvia Plath tette:
„Az elme fái feketék.
a Fény kék. A fűszálak lábaid elé
ejtik le bánatuk, akárha Istent követnéd.”²

Előtted a földből kinőtt,
malachitzöld fenyő.
Kiviláglanak karácsonyfa díszei,
„csülökfehér hold” a tetején.
Nytott ajtó!
Mintha indulnál felé...
Hisz a változásnak
nem lehet útját állni:
ez a legbölcsebb cselekedet a Kertben.
A békés, de minden békét tűrő
gondolat és végső kibontakozás.
Nem valahol, de ott, ahol a mennyet
sokszor elmondott szavak nyitják
és zárják a vágyak és a vétkek előtt.

Ez még nem a béklyók levétele,
de lazább, tán könnyebb a felismerés:
most még nem cselekvés, de számomra,
valahol belül,
a mindenség jáspispálcikáin át
belélnézel... Ámulatba ejt!

És én visszanézek Rád!

² Nemes Nagy Ágnes fordítása

Pokolgép

Öngyilkos harmatcsepp

*„There was a house we all had in common
and it was called the past,
even though we'd lived in different rooms”
(Angela Carter)*

Egy nap egy lépés,
két nap két lépés,
három nap három lépés...
„Honvágy nélkül
elvágyódok innen”:
a padlás gerendájára,
a gázcsap mellé,
egy tévedhetetlen golyó elé.
Egy öngyilkos harmatcseppbe,
minden emlékekkel együtt...
Így várom a napfelkeltét!

Az éjjeli cirkuszban:
„Alszik Ő! És most minden új nappal
kevesebbet ébred fel. És minden új nappal
egyre kevesebbet vesz magához,
mintha az ébrenlét legrövidebb
pillanatait is sajnálná.
Szemhéja alatti mozgása,
kezének, lábának álmosság
mozdulataiból úgy tűnik, mintha
az élet, amit álmai zárt világában él,
azon lenne, hogy végképp hatalmába kerítse,
mintha az egyre vonakodóbb rövidke ébredései
egy éltetőbb lét értelmezései lennének.
Ezért vonakodva tölti el velünk
az ébrenlét még ezeket a szükséges
perceit is, egy ugyanolyan különös
ébrenlétnek mint az álmai.

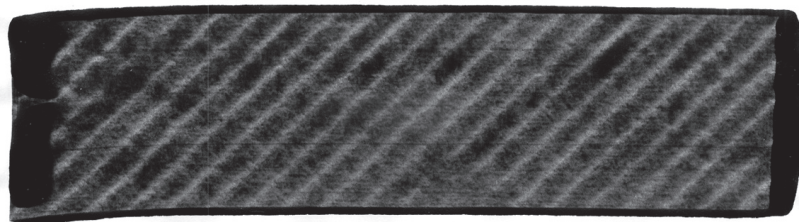
Csodálatos sorsa egy olyan alvásnak,
ami élethűbb az életnél,
egy álom, amelyik bekebelezi a világot.”³

„Volt egy közös házunk,
és úgy hívták, a Múlt, még ha különálló szobákat is laktunk”!⁴
A Töfe csak a haját tudta megcsókolni.
Talán ott volt Jutka is.
A Domi Uppsalában befelé sír,
hogy Tea vigyázó szemei ne lássák.

³ Novi Shari fordítása

⁴ Novi Shari fordítása

◇ Maurits Ferenc

Palicsi requiem

magdi
kinéz
az
ablakon

szikrázó
ősz
fényben

helyén
van-e
a
tó?

és
mosolygó
kerekded
puha
arccal

visszaül
a
vershez

Karcolás üveglapon

Danyi Magdolna első verseiről

Danyi Magdolna fájdalmasan korai halálának hírére vettem kézbe a költő, egykor volt szerkesztő, könyvtáros és egyetemi tanár első, *Sötéttiszta* (Forum, 1975) címen megjelent verseskötetét és olvastam el újra a megjelenés idején feltűnést keltő első könyv verseit, melyekről Utasi Csaba, Tolnai Ottó és Juhász Erzsébet írt értő és elismerő kritikát. Főként a költő művességét hangsúlyozták, tiszta lírai képeire figyeltek fel, a pontos fogalmazás szabatoságára, nem utolsósorban az ismétlődő motívumokra, amelyekből egy jól körülírható és pontosan elhatárolható költői arcél mutatja meg magát, mégpedig nem annyira az újítás, mint inkább a megőrzés szándékával. Mert Danyi Magdolna első versei megnyitják a létezés mélységeinek ablakait, melynek üvegén keresztül jól látható a homokkal befürtött táj, az elhagyott kert, a beomlott partoldal, távolabbról fák, melyeknek törzsében az értelem lapul.

De nem folytatom a Danyi Magdolna korai költészete motívumvilágát jelző jelek felsorolását, inkább egyik korai versét idézem, a *karcolás üvegre* címűt: „Hideg ég, valahol messze. / Szél, valahol fennakadt. / Két ág között hintázó / üvegdarab. Törik-e?” A klasszikus modernség jegyében született a rövid, négysoros vers, s éppen annyira homályos, amennyire minden modern vers beépíti szavai közé a homályt, ugyanakkor azonban tisztán felragyog, ahogyan a szelek távolából csörren meg két ág között a „hintázó üvegdarab”. Mi lehet ez a hintázó üvegdarab, kérdez rá a vers homályára az olvasó, s gyorsan belátja, nem kell túl messzire menni, „két ág között hintázó” valóságos üvegdarabról szól a vers, s ezt erősíti meg a kérdés a vers végén: „Törik-e?” S a kétszer megismételt „valahol” a vers első és második sorában azt a hintázó mozgást jelzi, amit a szél hoz messziről. Szorosan odatartozik ehhez a vershez egy még rövidebb, mindössze két soros *az élet dicsérete* című vers: „bevérezt gyerekkézzel / vak üvegen kaparásznak”. Ismét az üveg, nyilván felsértette a gyerekkezet az üvegszilánk,

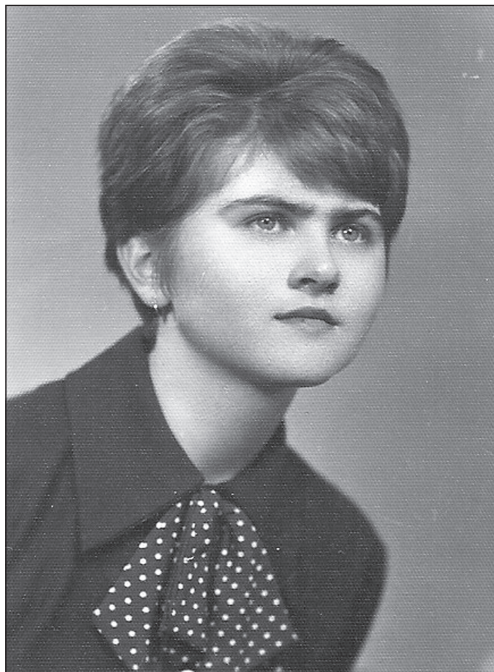
miközben kaparászott rajta, s a vér hagyott nyomot az üvegen, miként a *karcolás üvegre* című vers mondja. Egyik visszatérő motívuma Danyi Magdolna költészetének az üveg, ami arra figyelmezteti verseinek olvasóját, hogy ebben a költészetben különösen fontos szerep jut a tárgyaknak. A tárgyi világ az, ami eredeti helyéről kimozdítva jelentéssel telítődik a versben, nemegyszer szó szerinti jelentésétől eltérő jelentéssel, ami ismét arra mutat rá, hogy Danyi Magdolna egészében a modernség hagyományvilágában alkotott, hiszen a modernség egyik meghatározó felfedezése éppen az volt, hogy a tárgyak neve érzelmeket és gondolatokat közvetíthet a vers, a költészet szövegösszefüggésében, s ezt Danyi Magdolna közelről sajátította el, leginkább Pilinszky János verseit olvasva, ami arra mutat rá, hogy az ő szavai egyfelől mindig konkrét tárgyi világot neveznek meg, az idézett két versben az üveget, másfelől azonban az érzelmek és gondolatok kapuit nyitják meg, ezért mondható, hogy az üvegre karcolás meg az üvegen kaparászás a létezéssel való szembesülést jelenti, a létezéssel való küzdelem nehezen megfogható, de nagyon erősen jelen levő tapasztalatát. Van is Danyi Magdolnának egy verse, amelyben közvetlenül mutat rá a tárgyak kettős életére a költészetben, a *tárgyak dicsérete* a vers címe: „Mint elhagyott jelek, szabadok a tárgyak. / A rianás elől felkúszik mind a tűzfalon. / Mintha tudnák valahonnan, kő kőhöz ütődve / nem így dobban, vízhez érve nem így merül. / Alaktalanul menti magát, minek lényege / a forma. Így marad el a föld, az ég, az erdő / szótlan kitér a nézés elől, kifordul. / Lázasan kormozódik az üveglap is. // Szétomolva mentik magukat a tárgyak. / Véget nem érő osztódásban. Mire / megértenéd, már megint nem az. / Tökéletes alakúvá így lopja magát a csonka.” Ebben a versben újra előjön az üveg, most „üveglap” formájában, s ezúttal a tárgyak felismerésének nehézségét jelzi, ezért kormozódik „lázasan”, nem lehet rajta se át-, se kinézni, mert mire elérhetné a megnevezés mozdulatát, már el is illant a jelentés, ezért mondja a vers első sora elhagyottaknak a jeleket és szabadoknak a tárgyakat. A tárgyakhoz jelentések rendelhetők, mindig más jelentés, de ezek a jelentések már nem maguk a tárgyak, mert a tárgy, mint „a föld, az ég, az erdő” kitér a ráismerés elől, kitér a megismerés elől is, magába zuhan, magába zárkózik, s ami nyomot hagyott maga után, az az „alaktalan” „forma”. Az a belső ellentmondás, ami az „[a]laktalanul menti magát, minek lényege / a forma” verssorokban jelenik meg valójában a tárgyi világ és a jelentések ellentmondásának megvilágítása, mert alaktalanok a tárgyak, ami azonban formává nemesíti azokat, a hozzájuk adott jelentés. Nyelvfilozófiai megfigyelés ez, annak a költőnek a megfigyelése, aki tanulmányaiban és kritikáiban, leginkább verselemzéseiben különös figyelmet szentelt a költői nyelvhasználatnak, leginkább persze a jelentésadás sok-

szor homályba burkolt mozdulatának, annak, ahogyan a tárgyak elveszítik a nevüket, alaktalanok lesznek, hogy azután a versben formát nyerjenek. Így oldódik fel a látszólagos ellentmondás alaktalan és forma között. [A] *rombolás dicsérete* címet viselő vers: „Fal falat épít és rombol rendre. / Résekbe szorultán, papírvékony / kongatás, szünni nem akaró. // Közvetlen közeletről hallani, / s nem végződik sehol, csak terjed, / csak nő, szétrágva saját határait. // Teréből régen kiszakadt már / a hasadás mindegyre tovább hasad. / S hol zuhan akkor? // A repedés árnyéka végigterül a földön. / Természetes színükbe költöznek a tárgyak.” Ismét a jelentés felé kiterjesztett tárgy, a fal, amint egyre épül és hasad, s ennek hangja van, a repedés zöreje itatja át az egész verset, a zörejes hang terjed, mindent eláraszt, saját teréből is kilép, átlép egy másik dimenzióba, ahol már csak a zuhanás van hátra, a fal repedése pedig „végigterül a földön”, elhalt tehát a hang, mert leomlott a fal és innen kezdődően a tárgyak elnyerik „természetes” színüket. A tárgyak világa elevenedik meg a versben, a jelentéssugárzás történetét mondja el a vers, azt végül is, hogy a mindent átható zöreje a fal repedésének végül visszaadja a tárgyak „természetes”, tehát eredeti színét. A tárgyak kitérnek a jelentésadás, a hozzájuk rendelt jelentések elől, mert mi volna más a rések kongatása, mint éppen a jelentésadás művelete, s mi volna más a repedés hangja, mint úgyszintén a jelentésadás mozdulata, vagyis egészében a költészet történéseit szólította meg Danyi Magdolna ebben a versében, a számára egyedül lényeges történést, a tárgyak verssé formálását, mint a modern költészet legfontosabb sajátosságát.

Juhász Erzsébet is felfigyel arra, hogy „Danyi Magdolna verseinek legismerősebb toposzai az üveg, vak üveg, tükör, vak tükör, üvegpör, üvegdarab, üveglap – s mintha a legszemélyesebb jeladás, az önfelismerés legteljesebb megfogalmazása sem lenne más, mint »karcolás üvegre«, vagy »vak üvegen« kaparászás.” József Attila felé közelíti Danyi Magdolna versét a tárgyaknak ez a bősége, – ismét Juhász Erzsébetre hivatkozva – itt van mindjárt a homok, ami „[a]z eltűnés, elsüllyedés, alámerülés, belefulladás s egyúttal a sivárság s a lényeg helyett az elszemcsésítő szürkeség képzetét ébreszti.” A homok valóban az üveggel párhuzamosan ismétlődő motívuma Danyi Magdolna korai költészetének, annál is inkább, hiszen a homok karcolhatja meg az üveget, apró szemcséi rést üthetnek az üveg, a tükör sima felületén, s ennek is, mint a fal repedésének, hangja van, mindenséget betöltő hangja a homok karcolásának az üvegen. Ebből is jól látható, hogy Danyi Magdolna költészetét, bár mélyen áthatja a költői nyelv hagyományainak ismerete, bár szóképei és tájképei a tárgyi világ természetes színeit tükrözik, s ezen felül alapos nyelvfilozófiai ismeretekről tanúskodnak, mégis áthatja a zeneiség. Ez a zeneiség nem a versek és verssorok ritmikus

elrendezéséből következik, Danyi Magdolna nem ritmizál és nem rímel, alapvetően verseinek szóközeiből következik, abból, hogy miként a „kő kőhöz ütődve”, úgy adnak hangot a versbe épített és egymással szembesített szavak. A karcolás, a kaparászás zeneisége hallatszik ki Danyi Magdolna szóközeiből, ugyanez verssorainak elrendezéséből, de kihallatszik ez abból is, ahogyan a tárgyak jelentéssel telítődve életre kelnek az ő verseiben. A zeneiséggel egyfajta mozgalmasság is együtt jár; Danyi Magdolna verseiben nincsenek sima felületek, nincsenek elnyújtott órák, se nyugalmat árasztó tájak és terek, itt minden mozgásban van, romlásban leginkább, minden mintha közvetlenül a zuhanás előtti pillanatot élné, azt a pillanatot, ami a két ág közötti üveglap zuhanását és a fal ledöntését megelőzi. Az erős zeneiség és az erős mozgalmasság Danyi Magdolna költészetének meghatározó vonásai, ezzel együtt a tárgyak életére való nem szűnő odafigyelés, a forma felismerése az alaktalanban.

Juhász Erzsébet „közös nemzedéki élményről” is beszél, a Symposium-költők második nemzedékének közös élményéről, a közös létélményről, „túl a mindent eltömítő homokon, füstön, üveporon” átderengő tapasztalatról, hogy „még vagyunk: *gyámoltalan és sugárzó meglesői* egy kertnek. A többi meg már úgyis néma csönd. Kis fényességes jele ez az egész annak, hogy itt *álltunk* egyszer mi is egy fel-felderengő *izzadt testvéri táj* visszfényében”. Ezt az „itt álltunk” élményét írta verseiben Danyi Magdolna, aki Pilinszky János költészetét jól és közelről ismerte, s akit Paul Celannal együtt példaképnek tekintett.

Danyi Magdolna

„...észreveszi, hogy egyedül maradt.”

Az első emlék Danyi Magdiról: újvidéki egyetemi hallgató, verseit hozza Szegedre, fölkeres az „ős” sympósok üzeneteivel, leveleivel, könyvküldeményeivel, de nem a közlés érdekli, a könyvtárakba kéri a kalauzólást, ahová úgy beveszi magát, hogy nehéz vele napközben találkozni.

A másik is könyvtári: Czóbel Minkáról írta remek kis könyvét, nyár volt, a szegedi egyetemi könyvtár zárva, csak az oktatók és kutatók számára volt szolgálat, bementem érte a könyvtárba, egyedül ült a raktárban, ritka Czóbel-köteteket mutatott és rajongva beszélt erről az elfeledett, de újra meg újra fölfedezett regényíróról és költőről. (Pór Péter, Margócsy József és Weöres Sándor mellett Danyi Magdi könyve a legjelentősebb esztétikai értékelés Czóbelről.)

A jugoszláviai háború idején hosszú telefonálások estek Danyi Magdi részéről, verseit olvasta föl néha negyedóráig, a szerbiai telefonközpontok beleszóltak a fölolvadásba, megszakadt a kapcsolat, de Magdi újrAhív és olvassa versét, mely éppen arról a rettenetes eseményről szól, melyet megírni igyekezik és elmondani azoknak, akiket az ő szavaival szeretne tudósítani a háborúról.

Nem politikai vers, a rettenet hangja szól írásából.

Költő volt, aki a nyelvtudomány legmodernebb irányzatait tanulmányozta végig, nyelvészeti, irodalomtörténeti, esztétikai dolgozatokat írt, ezeknek példatárát vagy inkább költői gyakorlatát Pilinszky művészetében érzékeli, figyeli meg, a végső, nagy művét róla kívánja megírni, de jól látható, hogy nem a tudomány tárgyát látja benne, hanem a költőpéldát, a költőtársat, saját világának a legfényesebb megvilágítóját.

Szerkesztő volt, az egyetemi oktató szakmai szigorúsága ott is kamatozódott, az *Új Symposion* szerkesztésének idején nem a saját irodalmi ízlése, hanem esztétikai magas követelménye érvényesült, újabb nemzedéket

tudott a laphoz odavonzani, nevelni. Alapmagatartása volt: ő ugyan író, költő, de a mások műveit nagy megértéssel tudta istápolni, nemcsak mint szerkesztő, hanem mint olvasó. Hány levele jött, amelyben azt jelzi, hogy Ladik Katalinnak verse van itt vagy ott, olvassam el Harkai Vass Éva verseit a *Híd*-ban, nagyon szépek.

Az önzetlen öröm és ennek megosztása több mint szerkesztői, szakmai gesztus, szép, emberi minőség, a figyelmesség (amit Kosztolányi a legszebb emberi tulajdonságnak tartott) Danyi Magdinak életelve volt, gyakorolta.

Nagy magányossága, mint kagylóból a kín a gyöngyöt, a szeretetet alakította ki benne, mint viszonyt embertársai iránt. Hálás volt minden kicsi, jó gesztusért, kamatosan adta vissza szóval, könyvvel, segítséggel, okos tanáccsal.

Szerette Szegedet, Erdélyi Ágnes a Móra kollégiumban, majd a Grand Cafében szinte otthont adott neki, az egyetemi oktatótársakat mindegyre végigkérdezte, ha szó került rájuk. Olyan természetesnek vettük az ő figyelmességét, hogy bizony megféleldeztünk az ő gondjairól, betegségéről. Most fáj, hogy ezt elmulasztottuk.

Költő volt, nagyon tiszta és pontos nyelvi eszközökkel írt, önmagát pontosan elemezte, írhatnám azt is, hogy boncolta. Celan és Pilinszky fájdalmas példáit átélte és lefordította a maga világára. De minden költői példa és hatás mellett vagy ellenére, az ő költészetében ott van a Palicsi-tó víztükrének a fénye, csillogása, amit a nagy világirodalmi kalandjai ellenére is megőrzött és megörökített nekünk, az olvasóinak.

Danyi Magdolna

Emléktöredékek

Danyi Magdolnával 1977-ben találkoztam először a Középiskolások Művészeti Vetélkedőjén, ahol kissé véletlenszerűen jelentem meg. Egy hónap múlva üzent: menjek be az *Új Symposion* szerkesztőségébe, majd beszélgetünk, talán írhatnék a folyóiratba. Akkor még nem is gondoltam, hogy ez valamiféle fordulópont lesz az életemben. Bemenni egy szerkesztőségbe, ahol megannyi ember fordul meg, felettébb feszélyező: és ott ült Magdi sajátosan összekulcsolt lábakkal, ez, ahogy később is láttam, nála a testi-intellektuális összpontosítás formája volt. Ugyanis azon ritka szerkesztők közé tartozott, aki rögtön elolvasta a beérkezett írást. Későbbi tapasztalatok mondatják velem: minden alkalommal azonnal belemerült az olvasásba, és nem várakoztatott senkit. Az olvasáshoz persze erő kell, valamiféle nyitottság a szöveg iránt, amely egyébként bezárul előttünk. Ő rendelkezett ezzel az erővel és elkötelezettséggel. És küldetéstudattal. Márpedig a szerkesztő az olvasás és az ítékezés pillanataiban az egész folyóiratot reprezentálja. Emlékszem Magdi kurta véleménynyilvánításaira, például azt mondta röviden, hogy „szép”. Nem bocsátkozott hosszú indoklásba (noha tudott lelkesedni, olykor nagyon is, ez azonban mindig később derült ki), de ez a rövidre szabott kommentár abszolút tekintéllyel bírt.

Komolynak kell lenni, beszéljünk kimérten és megfontoltan, olyan szerkesztőségi szobában vagyunk, ahol jelentékeny emberek teremtettek kultúrát, ezt sugallta egész magatartása. A „nagyok”, ezt a fordulatot sokszor hallottam tőle, miközben az első nemzedékre gondolt. Magdi szerette főszerkesztői szerepét. Elkötelezettsége a *Symposion* iránt töretlen volt (ennek érvényesítéséért akár azokkal is összerúgta a port, akiket tisztelt), tudta, hogy tovább kellene vinnie a hagyományt, miközben merőben megváltoztak a körülmények. Mert a pusztá folytatás lehetősége immáron nem adott. Voltaképpen igen fiatalon lett a folyóirat főszerkesztője, nehéz is

elhinni, hogy valaki ilyen fiatalon, ennyire odaadóan kezel egy folyóiratot. Mert, mondom, lényegesen átalakult a társadalmi kontextus, ugyanis a múlt század hetvenes éveinek elején vagyunk. A megbántott hatalmi párt csapkodott, ütött, minthogy 68-ban a lázongó diákok számon kérték tőle a korábban tett ígéreteket és a kommunista következetességet. A jövő megakadályozódott. Bizonyos ellenvilágok eltűntek. Odalett a társadalombírálat lehetősége, olyan volt ez, mint egy kényszeredett kivonulás a társadalomkritika színpadáról. A korábbi kudarcok lidércfényében nehéz volt újdonsült rajongást teremteni, végigpásztázni a jelent, és egy új kritikai nyelvet létrehozni. A folyóirat első nemzedéke, már csak biopolitikai okokból is, lelépett a porondról, így kellett újrakonstruálni a stratégiát és a taktikát. Másféle kor volt ez, mint a korábbi. A nehézség mérhetetlen. A Danyi Magdi-féle *Symposion*ban valóban elgyengült a társadalomkritikai attitűd, a költészetben nem voltak robusztus, gyújtó hatású gesztusok. Ezt a mentés kétségbeesett intenciója is magyarázhatja. De ne felejtjük, hogy voltak jelentékeny kimozdulások. Emlékszem az intenciókra, amelyek keresték a kitörési pontokat. Még véletlenül sem meríthetjük ki az akkori teljesítményeket, ha azt ismételtetjük, hogy pusztán igent mondtak a fennállóra. A főszerkesztő ugyanis pontosan érezte a hiányt, ezért több kísérletet is tett a társadalombírálatra utaló diskurzusok újbóli meghonosítására egy helyenként igencsak áporodott kultúrával szemben: ott volt például a giccsel foglalkozó, a szocializmus szórakoztatógépezetét boncolgató (annak a kornak kiiktathatatlan, roppant fontos kérdésköre volt ez, amely az áruvontakozásokra utalt, voltaképpen annak a kritikai megítéléséről volt szó, ami a szocializmus előszobájában találtatott), vagy az erotika kérdéseit taglaló szám, amely amúgy botrányba fulladt: ezek ha áttételesebb módon is, de kritikai-társadalmi töltetet hordoztak, bár nem álltak össze koherens programmá. De félreértés ne essék: akárhol is nyílik alkalom, hogy szóba hozzam a *Symposion* történetét, azt hangsúlyozom, hogy mily magas esztétikai és intellektuális színvonalon, az irodalomtudományi ismeretek és a szakszerű elemzési módszerek birtokában íródott a folyóirat. Leírni ezt a közegidegen strukturalizmus úgymond szolgáltatási kisebbségi befogadásával, amellyel többen is éltek már e korrall kapcsolatban, bántó igazságtalanság. Amelyből kijutott az *Új Symposion* akkori főszerkesztőjének. Még véletlenül sem kívánom a gyanú magját elhinteni, miszerint e kor nem egyéb, mint hanyatlás: nem, nem, nagyon sokat lehet tanulni belőle, és a folyóirat vizualitása, tipográfiája is emlékezetes. Ha rejtettebbek is minőségei, mégis figyelemre méltóak. Ez az éra kiiktathatatlan része a *Symposion* tradíciójának, csak ezzel együtt szerves és kerek a történet.

Magdi gondolkodása, szerkesztéspolitikája alkalomadtán módfelett szigorú volt, az odaadás logikájának megfelelően: például, a mai napig csodálkozom azon, hogy mily kemény szavakkal illetve bírálatában Sziveri János első kötetét, noha János akkortájt már a folyóirat titánja volt, leendő főszerkesztő, aki voltaképpen már ki is bontotta szárnyait. Ehhez a bírálathoz nemcsak merészség kellett, hanem pontosan az az elkötelezettség, amelyről szóltam: néha-néha áldoznunk kell – önmagunk érdekében – a keménység oltárán. Nagy távlatokban kell gondolkodni. Elvégre Magdi a költészetében is szigorú volt. Verseinek pontos képeihez a többszörös közvetítés útján jut el a reflexió. A tömörség metafizikáját próbálgatja a költő, noha érdemes megjegyezni, hogy ebben nem volt egyedül, pályatársai is hasonló eljárásokkal éltek. Talán ezzel is magyarázható, hogy sajnálatos módon, viszonylag kevés verset tett le a vajdasági magyar irodalom asztalára. Magatartása mögött valószínűleg megfontolt döntés állt. Aki keveset ír a körülötte feltoluló ingerek ellenére is, aki korlátozza az írás ömlését, azt az önfegyelmet gyakorló belátások, a reflektált aszkézis gondolatkörei mozgatják. Magdi költészetét pontosan ez írja körül. Hiszem, hogy ha egyáltalán beszélhetünk egy emberhez fűződő tudásmódusról, akkor Magdi esetében a költészetismereti tudásról kell beszélnünk. Olvassuk el a Czöbel Minkáról írt munkáját, amely mély átgondoltsággal tűnik ki.

Amikor átadta a folyóiratot, akkor minket már a lázadási kedv mozgott. Nem értettünk egyet, ő ugyanis óvatosságra intett: várjunk a fellángolással, várjuk ki a megfelelő pillanatot, ne kapkodjunk, nehogy valamilyen nagyon veszélyes terepre huppanjunk. A konstelláció a zűrzavarban halászóknak kedvez. Aggódott. Őszintén. Az állandó taktizálást, manőverezést igénylő évtized tapasztalata ezt sugallta neki. Hozta magával a hetvenes évek szükségszerű óvatosságát. Ő azt gondolta, hogy átmeneti korban vagyunk, javulhatnak a körülmények, legyünk türelmesek. Nem lehet tudni, nem tudhatjuk a jövőt, várjunk, ne hívjuk ki a hatalmat. Talán azt sem szabad kifejezteni az emlékezésből, hogy ez éppenséggel Tito halálának idején történt, ami ha mást nem, hát rosszat sejtetett. Apokaliptikus aspektusokról még nem esett szó, ezt nem engedélyezte a közbeszéd normarendszere, de képzeletben mindenki fontolgatta a szakadékba való zuhanás lehetőségét. A belső nyugtalanság jelei már korábban is megjelentek, most megerősödtek. De számunkra az a logika, amely meghatározta Magdi gondolkodását, már nem volt elfogadható, nekünk hátrálásnak tűnt: érthető volt, de nem volt követhető. Aki elszánja magát, máris túllép a megfelelő pillanatok keresésén, és abból indul ki, hogy ő az, aki teremti a megfelelő pillanatot. A várakozást csak a cselekvés töltheti ki értelemmel, cselekvéssel kell elébe menni az eseményeknek, mi ezt gondoltuk,

csak ezt gondolhattuk. De ezt konfliktusnak nevezni túlzás lenne, Magdi legfeljebb csak a félelmét fejezte ki, miközben ebben is korlátozta magát: nem szabad a következő nemzedékre befolyást gyakorolni, amely lehetséges, hogy frissebb szemmel tekint a világra. Neki már akkor világossá vált, hogy nem fogunk egy ütemre lépni azon szerkesztőségi politikával, amelybe ő annyi energiát fektetett. És ebben volt egy symposionista etika is, amely az idők folyamán, szinte kimondatlanul, de kialakult. Márpedig ennek lényegi eleme volt, hogy a fiatalság „nem-egyidejű” a kor „normalizált” világával.

Közben Magdi számára megnyílt a tudományos pálya lehetősége, 1980 után a szofisztikált nyelvészeti elméletek kötötték le. Pilinszkyt, a misztikus költőt, aki a legnagyobbak közül való e téren, ezek alapján olvasta. Pazarló, megengedhetetlen módon nem veszünk tudomást arról, hogy elismerés övezte tudományos teljesítményeit. Pedig nem adatott meg számára a hosszú, folyamatos, nyugodt munka lehetősége, amely nélkül tudományos teljesítmények is nehezen születnek. Errefelé azonban a tudományos elkötelezettséget amúgy is mindig valamilyen gyanúper kíséri. Csak azt mondhatom, hogy azok közé tartozik, akiket az élet drasztikusan megrövidített, azok közé, akik nagyon sokat nem mondtak el abból, amit el tudtak volna mondani. És ezen nem lehet, nem szabad könnyedén túltenni magunkat, meglehetősen keményen kell emlékeznünk, hogy elkerüljük azt, hogy egy ilyen jelentékeny egyéniség a mindennapi emlékezeti élet rutinizált részévé váljon.

Danyi Magdolna, Bielefeld, 1983

JÓZAN ESTI TERVEK EGY NEDDŐ KORÁN

Magam vagyok, nagyon. Nem tudom, szoktál-e gondolni erre? -- Rámesteledett ma is, ám messze még az éjszaka, van még időm, hogy felkészüljek rá. -- Elhatároztam, ~~ma~~ lázas polip-karjait türelmesen és szelíden, újra és újra, lefejtem majd testemről. Ha kell, hajnalig birkózom majd vele, de nem fogok többé elmerülni a vágy izzó bugyraiban. -- A parázsló sötétben nem fogom többé felidézni a hangod, mondataid. Alakod. -- Mert priccse változott miattad az ágyam, s pribékek ólálkodnak a házunk körül. Dorisz kutyánk hűségesen ugatja őket, mire én még inkább félek. Néha annyira félek, hogy fel kell ~~kell~~ ^{kel} ~~nem~~. Ülök a lámpafényben, szívom, ki tudja hanyadik cigarettám, s várom, jöjjön, aminek jönnie kell. -- Nos, ennek vége lesz. Mélyen magamba rejtelek; majd találok számodra magamban egy biztonságos rejteket. -- Hozzáférhetetlenné teszek a magam számára is. -- Így talán elviselhetőbb lesz, hogy nem lehetek Veled, nem lehetsz velem. Így talán elviselhetőbb lesz a remény. -- Napközben szép szerelmes verseket fogok majd írni, ha sikerül. -- Nem Rólad és rólam; magáról a szerelemről. A csodás szerelemről, amiről majdnem lemondtam már, s most ismerni szeretném. -- Ha hiába várnálak, így is iszonyú lesz. Ha hiába várnálak, az a halálom lesz, de én nem veszem majd észre.

Palics, 1996. január 17.

Danyi Magdolna

Józan esti tervek egy meddő órán

Magam vagyok, nagyon. Nem tudom, szoktál-e gondolni erre? – Rámesteledett ma is, ám messze még az éjszaka, van még időm, hogy felkészüljek rá. – Elhatároztam, lázas polip-karjait türelmesen és szelíden, újra és újra, lefejtem majd testemről. Ha kell, hajnalig birkózom majd vele, de nem fogok többé elmerülni a vágy izzó bugyraiban. – A parázsló sötétben nem fogom többé felidézni a hangod, mondataid. Alakod. – Mert priccse változott miattad az ágyam, s pribékek ólálkodnak a házunk körül. Dorisz kutyánk hűségesen ugatja őket, mire én még inkább félek. Néha annyira félek, hogy fel kell kelnem. Ülök a lámpafényben, szívom, ki tudja hanyadik cigarettám, s várom, jöjjön, aminek jönnie kell. – Nos, ennek vége lesz. Mélyen magamba rejtelek; majd találok számodra magamban egy biztonságos rejteket. – Hozzáférhetetlenné teszek a magam számára is. – Így talán elviselhetőbb lesz, hogy nem lehetek Veled, nem lehetsz velem. Így talán elviselhetőbb lesz a remény. – Napközben szép szerelmes verseket fogok majd írni, ha sikerül. – Nem Rólad és rólam; magáról a szerelemről. A csodás szerelemről, amiről majdnem lemondtam már, s most ismerni szeretném. – Ha hiába várnálak, így is iszonyú lesz. Ha hiába várnálak, az a halálom lesz, de én nem veszem majd észre.

Palics, 1996. január 17.

Óh, a szeretők!

„Siehe, da rief ich die Liebende.”
(R. M. Rilke: *Die siebente Elegie*)

Óh, a szeretők! A létezés
koronázatlan királyai. A *fenséges itt-lét*
rövidtávfutói. Szemükben
az önelvesztés s a birtoklás
ragadozó, mézédesszédületével.
Mindent és semmit sem akarva már.
Csak ezt: az érinthető
l'art pour l'art varázst.

Fekete párducai elsüllyedt vadonoknak,
hol az árnyak, a világos és sötét formák
fátyolszerűen váltják egymást a recehártyán,
s a zsákmány elvéthetetlen mégis.

Óh, a szeretők! E nagy hírű érzés kóbor
lovagjai! A szűkülő időből, újra meg újra,
kihasítanak egy parányi részt. Hogy
láthassák magukat a másik tekintetében.
Gyönyörködve a látványban,
megbizonyosodjanak valamiről.
Mielőtt elmerülnének. A nem-létben.
A Kintben. A *Nem-Tudni-Hovában*.*

Palics, 1997. január

* Tandori Dezső fordítása

Újvidék, 1997. január 13.

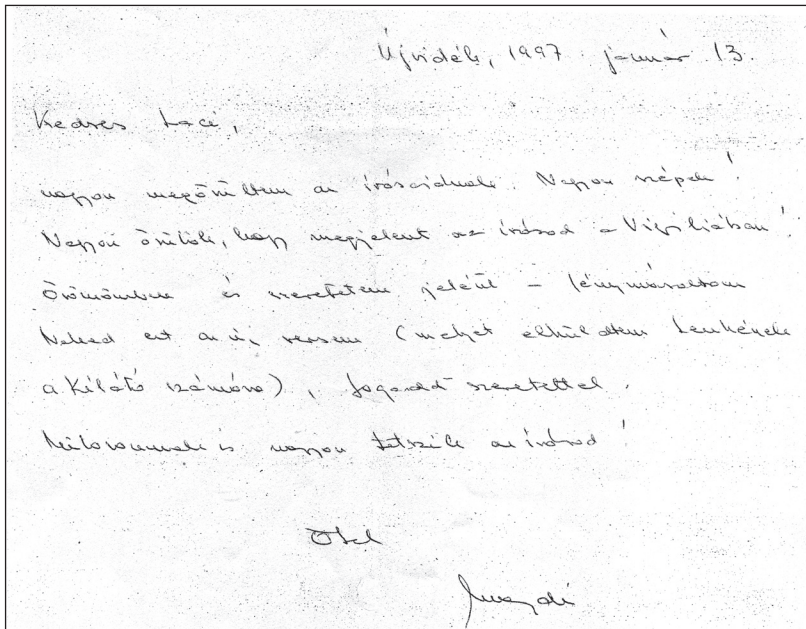
Kedves Laci,

nagyon megörültem az írásaidnak. Nagyon szépek! Nagyon örülök, hogy megjelent az írásod a Vigiliában! Örömben és szeretetem jeléül – fény-másoltam Neked ezt az új versem (melyet elküldtem Lenkének a Kilátó számára), fogadd szeretettel.

Milovannak is nagyon tetszik az írásod!

Ölel

Magdi

Újvidék, 1997. január 13.

Kedves Laci,

nagyon megörültem az írásaidnak. Nagyon szépek!
Nagyon örülök, hogy megjelent az írásod a Vigiliában!
Örömben és szeretetem jeléül – fény-másoltam
Neked ezt az új versem (melyet elküldtem Lenkének
a Kilátó számára), fogadd szeretettel.

Milovannak is nagyon tetszik az írásod!

Ölel

Magdi

Levél Gerold Lászlóhoz

A költőkről és a költészetről

Részlet

„Egy angyal jár az éji kertben, s nem alhatom.
A tündöklő holdvilágban, akárha reflektorfényben,
jár-kel a csillagtalan ég alatt.
[...] Megáll
egy tujafa tetején. Csak áll és áll és nézelődik.
– Rezeg palástja a holdvilágban, palástja-e vagy
a két szárnya. Megtudnám, ha elszállna. – Rezeg
a tujafa lombja is. Ragyog a tujafa lombja is. –”

Elmesélem nektek, mit látok a Földön...

Alkalmi beszélgetés a *Palicsi versek* szerzőjével, Danyi Magdolnával

Ragyogó zöld park most Palics, tenyerén a „tündéri” tóval. Amerre csak nézel, burjánzik a lomb, a fény, az élet. Danyi Magdiék kertjének hosszú kerítésén végigfutott a lilaakác. Súlyos virágfürtjei bódítóan illatoznak, uralkodnak az egész teret. Jobbra duzzadó lombú tuják, százéves fenyők, rajtuk füttyögő feketerigók. Néhány lépcsőfok magasából egy dallamos hang szól le hozzánk: „Feljöttök, ugye?!” A frissen Híd-díjas költőnő szobájában „míves” rend. Az asztalon orgonacsokor és más apró „lírai” részletek. Körül könyvek. Címlapjával szembefordítva néhány: Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, Bartók, Kassák, Tandori... Oldalt „minőségi” lemezek és egy-

két palack jóféle bor. Belekortyolunk egy vérvörösbe. Aztán kinézek az ablakon, és megszólalok: – Az élet szép.

– Szép – mondja Danyi Magdolna természetesen és egyszerűen. – Maga a létezés csodálatos. Nézd meg ezeket a fákat! – És visszacseng fülembe a Híd-díjas vers:

*„Mióta vagyok, a példaképeim. Egy kertben
nőttem föl, öreg szilvafák, barackfák,
meggyfák, cseresznyék, almafák [...] között.
Csak ültem tövükben
s ágaik között. S voltam. [...]]
Hasonlítani hozzájuk, mindig ezt akartam.
A nyugalmuk, a tökéletességük vonzott,
a megbonthatatlan béke, mi árad belőlük,
a természetességük, amin gondolkozni se lehet.
Ahogy teszik, amit tenniök kell...”*

Itt nevelkedtél föl ebben a kertben, ebben a házban, ebben a tájban. Mondhatom, szerencséd volt.

– Mint a *Palicsi versek* fülszövegében is említem: életem kivételes ajándékának tartom, hogy Palicson születtem és hogy itt nőttem föl. Akárcsak Nemes Nagy Ágnes, aki a legszebb magyar verseket írta a fákról, engem is írásra készítették a fák. Mert csodálatosak. Ahogy megújulnak s egyetértésben élnek egymás mellett... Én örökké szeretnék élni, vagy legalább száz évig, s akkor egy életemben biztosan botanikus lennék. Tudod, hogy a növények beszélnek is? Sugárzásokkal. Élnek... Egyébként a növények életében sem csak az idill van jelen. A gyönyörű lilaakác például elfojtotta a diófánkat. Ezt is tudjuk. És azt is, hogy ha egy jóllakott oroszánba botlunk a prérin, az ránk se hederít. Az állat meg a növény azért öl, hogy ne haljon éhen. Nem azért, amiért az ember...

A díjazott verseid is épp olyanok, mint a „szép komoly” lombos fák. S ami örvendetesen új ebben a kötetedben: soraidon – mindennek ellenére – átsüt egyfajta mediterrán életérzés, életigenlés, derű.

– Igen. Örülök, hogy ezt észrevetted. Mindenesetre én valóban itthon vagyok Palicson. Az adai születésű anyám és a kishegyesi-topolyai születésű apám eladták az ottani birtokaikat, hogy ezt a házat fölépíthessék. Mielőtt befejezték volna, apám 53-ban meghalt. A kiszuperált versenyló, amit hajtott, megijedt egy hóbuckától, és fölfordította a homokfutót, amin anyámmal ültek. Anyám értelmes, erős és hithű asszony volt. Egy-

maga fölnevelt, kiiskoláztatott három gyereket. Olyan időkben, amikor úgyszintén nem volt könnyű. A meghagyott földjeink bérletéből meg a gyümölcsösünkből, kertünkből éltünk. A kert mindig nagyon szép volt. Anyám szerette a virágokat, naphosszat kint dolgozott, én pedig három-négy éves kislányként a margarétabokrok és a fák sátora alatt játszottam, s édesapámról meg a halálról gondolkodtam. (Otthon ugyanis nem volt szabad beszélni róla, anyám tíz évig gyászolta apámat.) Szóval egyszerre „bejött” a nagyon szép és az, hogy „gondolkodj”. És voltak az ötvenes évek mindennapjai, amikor sorban álltunk csomagért.

Viszont élt itt néhány, valamikor jómódú család, a miénket is beleértve, amelyekben nem az elkeseredés uralkodott el, hanem az, hogy „megélni a jég hátán is”, és egyfajta fölény, állítván, hogy egykor a béreseink jobban éltek, mint akkoriban mi mindannyian. Anyám nem sajnálta a földet. Tudomásul vette: ez van. Nem volt benne semmilyen ellenségesség. Ami viszont nekem az iskolában már problémát okozott, amitől egy kicsit szenvedtem, amin gondolkodnom kellett: a tanáraink nem akartak ugyan mindenáron, ortodoxként, átnevelni bennünket, de azt azért megtanultuk, hogy van munkásosztály, ilyen-olyan osztály, és én sehogy sem tudtam magam elhelyezni, hogy én akkor hova tartozom. Nekünk volt földünk, de nem dolgoztunk rajta, bérlókkal műveltették, parasztok nem voltunk tehát, polgár sem voltam, nemes sem... Szóval identitászavarokkal küszködtem, önkereséssel. Végül mégiscsak oda jutottam, hogy „te az vagy, aki vagy”. Anyámnak két utasítása volt számomra. Az egyik, hogy tanulj, a másik, hogy jó legyél. Én általános iskolás koromban szerbiai szinten helyezést értem el egy november 29-ére kiírt pályázaton. A Pliva vízesése mesél címmel kellett fogalmazni. Anyám írta meg helyettem. (Akárcsak az első versemet is, mert bárhogy igyekeztem is, sehogy sem tudtam rímes versbe szedni a mondanivalómat, mint ahogyan ma sem. A napokban azért a kezembe akadt egy ritka rímes próbálkozásom, nem tudom, hány éves koromban írhattam, így hangzik: „Kár, hogy nem vagyok szép. / Ha szép lennék, lehetnék egy dáma / egy hottentotta király udvarába.” Nos, ez csak próbálkozás maradt.) Szóval volt abban a helyezést elért fogalmazásban egy ilyen mondat: „És ott állom meg a helyem, ahova majd az élet állít.” Ez, legalábbis a tanárnő így mondta, nagyon tetszett Belgrádban. És én is csodálkoztam, hogy az én Török lány édesanyám milyen jó, „szocialista” mondatokat tud írni. Utólag visszagondolva tudom, hogy ez nem is szocialista mondat volt, hanem pont egy Török lányé. Aki valóban ott állta meg a helyét, ahova az élet állította, és jól nevelte a gyerekeit. Neki köszönhetem, hogy én most itt beszélgetek veled... Hogy tudott ő felnevelni bennünket, nem tudom, de megoldotta. Az volt az elve, hogy az olcsó a drága. Nekem

tehát mindig a legjobb cipőmnek kellett lennie, a legjobb ruhámnak, nem volt tíz cipőm, ruhám, de ami volt, annak szépnek kellett lennie. Anyám valószínűleg a hitének köszönhetette, hogy ilyen erős tudott lenni.

Új verseid között feltűnően sok az „istenes”. Feltételezem, hogy nem az újonnan megtértek közé tartozol.

– Én gyerekkoromban meggyőződéses hívő voltam. Egy csodálatos esperes atya élt akkor Palicson, akit apámként szerettem, s amikor kedvem volt, elmentem hozzá kérdezni, beszélgetni. Nagyon szép és komoly dolgokat tudott nekem mondani. Te nagyon sokat fogsz majd tanulni, s el fogsz majd távolodni Istentől, mondta egyszer, de Jézust szereted? Róla soha ne feledkezz meg! Számomra Jézus valóban példakép maradt.

Isten engem mindig foglalkoztatott. A Bibliát mindig is olvastam. Nem gondolkodó ember az, akit Isten léte nem foglalkoztat. Azt nem volt nehéz elfogadni, hogy Isten létezik. Egyrészt, mert mélyen gyökereztek bennem a gyerekkori nevelés nyomai, másrészt gondolkodva sem volt nehéz elfogadni a létezését, hiszen a világmindenség harmonikus egészként működik, és kell legyen valami, ami működteti. Isten centrális kérdés a filozófia számára is, ezt „mindenevőként”, tanulmányaim során végig tapasztaltam.

Amikor visszajöttél Németországból, ahol posztgraduális tanulmányaidat folytattad, s ahol, úgy mondtad, jól érezted magad, egy hanyatló, majd egy teljes krachot szenvedett országba érkeztél vissza. Gyakoriak voltak a depressziós hangulataid, 91-ben elvesztetted édesanyádat. Kétségbeesésedben kapaszkodtál oly „látványosan” a verseidben Istenbe?

– Is. Éjszakáinként gyakran álmodtam akkor esperes atyával, a pszichém kapaszkodott öntudatlanul belé. Imádkozz, mondta mindig, amit én nem tudtam. Darwin is imádkozott. Pedig belénk azt sulykolták az iskolában, hogy fehéren-feketén Darwin bizonyította be Isten nem létezését. És Einstein is imádkozott. Aki el tudta képzelni a végtelent és tudott a végtelenben gondolkodni. Hittel hitte, hogy Istennek léteznie kell. Isten nem egy személy, hanem létezik egy isteni erő, amit a modern teológia pontosan értelmezni tud. Isten élni tanít. Ő valójában az az erkölcs, az a magatartás, amire édesanyám is mindig figyelmeztetett: kislányom, jó legyél.

Tudatos idealistaként vallom, hogy ha lemondunk arról, hogy higgyünk az emberben, mindenről lemondunk. Kétezer éves történelmünk negatív tapasztalatokat mutat ugyan. Jóllehet csúcstechnológiát ért el az ember, a tudomány nem fejlődhet olyan gyorsan, amilyen tempóban mi tönkretesszük a Földet. Tudatos idealistaként vallom, hogy az agresszi-

vitás, a gonoszság: betegség. Az egészséges ember nem a másik kárára, hanem a másikkal együtt akar emberi életet élni. Amikor az ember az embernek nem farkasa. Az ember önző. Az ember gyilkos. Holott értelmes lények vagyunk és élni akarunk... Ahhoz, hogy megváltozzon a világ, Jézus törvényeit követő emberek kellene.

Rilke és Nemes Nagy Ágnes után magad is megfogalmaztad a te angyal-képedet. S ez, úgy érzem, számodra nagy dolog...

– Igen. Pszichikailag is, gondolatilag is. Minden angyal iszonyú, idézi Rilkét Nemes Nagy Ágnes. Mert az angyal az Isten küldötte. Maga az Isten pedig a számunkra félelmetes, felfoghatatlan mindenség irányítója. Tehát maga az abszolútum ténye az „iszonyú”, a félelmetes. Mi ugyanis egyedi, bezárt lények vagyunk, nem tudjuk fölfogni az isteni erő végtelenségét, amely a világmindenséget működteti. Az én angyalom esetében a kiindulópont az, mennyire szép a Föld, az ember viszont értelmes lényként mindent megtesz, hogy tönkregtegye.

Aki hisz, az eleve jobb és boldogabb?

– Aki eljut odáig, hogy hisz, az sem mentesül a kételyektől. És nem élhet eufóriában. A hit nem véd meg a napi problémáktól. Viszont ad egy olyan érzést, egy olyan tudatot, hogy igenis nem hiábavaló az élet, van értelme. A szenvedésnek is. Nem vagyok mazochista, tiltakozom minden megaláztatás ellen, nem vagyok aszkéta típus; a hit megadja olykor az érzését annak, hogy Isten velem van. Sokkolhatnak és sokkolnak is gyakran a dolgok. Elveszítheted a belső egyensúlyodat is. De nem érzed az elidegenültséget, azt az iszonyatos belső ürességet. A depressziós korszakomban kettőt nem tudtam: a magam számára fölfogni Istent és átélni a hitet. Ezért „hallgattam” a verseimben.

Ma viszont – méltatód, Nádas Péter szerint – „kiáltozol”...

– Szerintem a határ a régebbi és az újabb verseim között nem olyan éles. Korábbi verseim zártabbak voltak, ezek viszont nyitottabbak.

Hogyan született meg a Nemes Nagy Ágneshez címzett nagyszerű versciklusod?

– Heteken át céduláztam Nemes Nagy Ágnes *A Föld emlékei* című kötetét, tanulmányt ígértem ugyanis róla a *Hídnak*. De nem tudtam megírni. Túl közeli volt hozzám az ő költészete. Aztán megpróbáltam megfogalmazni a magam legkínzóbb kérdéseit, és közben láttatni is Nemes Nagy Ágnes költészetét. Megpróbáltam versben megoldani azt, amit tanulmányban nem sikerült. Eredetileg verstanulmány akart lenni, de az sem ment. A fákról írva rájöttem, nekem fontosabb, hogy Palicsról beszéljek, a mi fáinkról...

Mért oly fontos a számodra Palics?

– Mert a szülőhelyem. Ahol az ember sosem lehet teljesen szerencsétlen. Érdekes, hogy amerre eddig csak jártam, éltem, mindenütt jól tudtam érezni magam, mivel civilizált emberi világ vett körül, de azért mindenütt voltak rossz pillanatok. Másutt másként éled át a magányt, mint a szülőföldeden. Ott földhöz ver. Másutt nincs gyökered. Nagyon fontos az, hogy az embernek gyökere legyen. Itt van ama kő, amibe belebotlottam, ide köt a gyerekkorom. Innen száműzhetnek, agyonverhetnek, de hogy itthon vagyok, azt az érzést nem veheti el tőlem senki sem. Ha nincs fizetés, az itt is ugyanolyan kellemetlen, persze.

Elég ritkán szólalsz meg versben. Költőnek vagy tanulmányírónak tartod-e magad?

– Két műfajú embernek. Költőnek és tanulmányírónak. Pontosan ez kell nekem. Az alkatiságomnak, úgy látszik, ez felel meg. A tanulmányban egzaktan kell gondolkodni, a tanulmány rendkívül szigorú módszertannal dolgozik, a szövegten mindenképpen...

De hát a verseidet is rettentő szigorú módszertannal, kristálytisztá, mondhatni tanulmányírói logikával építéd föl...

– Igen, de a vers az mégis más, ott a személyes szabadságomat élem ki, fegyelmezetten.

Térjünk vissza Bielefeldre, ahol nagyon jól érezted magad, mégis visszajöttél. Miért?

– Mindig is haza akartam jönni. A professzoraim szintén erre biztattak. Mindent meg lehet oldani, mondták, csak egyetlen dolgot nem: hogy német nyelven költészetet írhasson. A nyelvváltáshoz nem elég fiatal. Ez csak nagyon keveseknek sikerült. Ők tudták, hogy jó verseket írok, de azt is, hogy azért nem vagyok Beckett. Haza akartam jönni. És hazajöttem a hatóság áramszünetekre, és hazajöttem a „szocializmus”-ra, amit már szinte elfelejtettem. És sokáig nem tudtam visszaszokni. Szerencsére volt egy jó munkahelyem, a tanársegédi az Újvidéki Egyetemen, ahol szeretettel fogadtak.

Többször próbáltam elmenekülni, de rájöttem: ha minden értelmiségi elhagyja Vajdaságot, az valóban tragédia lesz. Viszont egy életünk van nekünk, értelmiségieknek is. És ha én költő akarok lenni, ha írni akarok, ahhoz nekem igenis nem volna szabad azon gondolkodnom, hogy holnap tudok-e enni vagy sem. És kell egy stabil világ körülöttem, egy belső nyugalom. Nekem legalábbis, mert én ilyen alkat vagyok. A titói korszak olyan volt, amilyen. De lehetett azt gondolni, hogy a XX. század második

felében élünk. Most iskolákat építenek le, iszonyúan primitív dolgok tanúi vagyunk, elvesztettük a lépést Európával...

Az, hogy ittmaradtam, az ma már teljes mértékben vállalás. Mint a versemben is írtam, meg kell valósíthassam, hogy „naponta lenni mindig önmagam”. Ismétlem, nekem fontos az, hogy legyen egy szobám, ahol zenét hallgathatok, írhatok, legyen egy munkahelyem, legyenek szellemi társaim. És úgy gondolom, hogy mindannyian mélységesen meg vagyunk alázva azzal, hogy elemi anyagi gondjaink vannak. Ha én történetesen Japánba szeretnék utazni, miért ne tehetném?! Ha spórolni is kell rá, de azért tehessen. Ha én holnap a legszebb kalapot akarom megvenni a városban, tehessen. És ne csak én. Mindenki. A fizikai munkás is iskoláztathassa, öltöztethesse a gyerekét, úgy, ahogyan jónak látja.

A díj. Mit jelent neked?

– Nagyon örülök neki. Külön annak, hogy három költő volt a bírálóbizottságban. Akiket becsülök, akiket a barátaimnak mondhatok. Gerold nem költő, de a barátom. Ezt persze félre lehet érteni.

Viszont mi költők valójában szigorúak vagyunk egymáshoz, nem fogadjuk be közénk azt, akit nem tartunk költőnek.

S most még egy megszokott, „banális” kérdés: te miért írod a verseidet?

– Mindig a létezésemről és létezésünk minőségéről akartam gondolkodni.

Nos, hogy állnak a dolgok? Van remény?

– Természetesen van. Olyan időket élünk, amikor rettenetesen fontos az, hogy meg tudjuk őrizni az emberi méltóságunkat.

A beszélgetést FARKAS Zsuzsa készítette

Magyar Szó, Kilátó, 1997. V. 24.

Az irodalomnak hitelesítő szerepe van

Bordás Győzővel Danyi Magdolna beszélgetett

Akik valamennyire ismerik Bordás Győzőt, tudják, hogy sokoldalú tudásával, impozáns alkotóerejével és munkabíráásával évtizedeken át a lehető legeredményesebben helytállt a magas rangú értelmiségi feladatkörben, amelyet betöltött, az újvidéki Forum Kiadóház fejlesztésében, ma pedig a Magyar Szó Lapkiadó Kft. megbízott igazgatójaként egyetlen vajdasági magyar napilapunk problémáinak a megoldásában. A konkrét társadalmi, gazdasági adottságok, valamint a művelődéspolitikai lehetőségek és célok állandó alkotó felmérése, töretlen energiája a munkaprogramok szervezésében és kivitelezésében a legteljesebben minősítették őt mindig, holott ez csupán egy része volt életvitelének, amelynél talán még fontosabb is számára a vajdasági művelődési élet értékeinek és művelődéstörténeti múltjának ismerete, felmutatása és védelme. Bordás Győző szerkesztő és főszerkesztő fiatalkora óta szenvedélyes elkötelezettséggel és szellemi tárgassággal szolgálja a vajdasági magyar műveltség értékeinek tudatosítását, amiért a legteljesebb elismerés és köszönet illeti őt, s amiért már 1996-ban megkapta Magyarországtól a Pro Cultura Hungarica díjat.

Érdeklődése ifjúkora óta markánsan többirányú. A vajdasági magyar irodalom múltja és jelene mellett a vajdasági magyar képzőművészet elkötelezettje is, ezt példázzák szerkesztői, szervezői tevékenysége, valamint képzőművészeti tárgyú kiváló publicisztikai írásai, esszéi, interjúi. Nem véletlen, hogy első, 1982-ben megjelent, Bela Duranci művelődéstörténetessel közösen írt könyve képzőművészeti kismonográfia Pechán Józsefről és fiáról, a szintén festő Béláról. Emellett Bordás Győző megszakításokkal ugyan, ám fiatalkora óta folyamatosan jelen van prózaíróként irodalmunkban. A 90-es években s az elmúlt évtizedben több elbeszéléskötete és regénye jelent meg, melyekért 2003-ban Márai Sándor-díjjal jutalmazták,

majd 2005-ben egész munkásságát értékelve a Szenteleky Kornél-díjat, 2008-ban pedig a hozzá közel álló nagy verbászi mester nevével fémjelzett Szirmai Károly Irodalmi Díjat érdemelte ki. (Munkásságáról részletesebben *A szülőhely vonzásában* című tanulmányomban foglalkoztam. *Magyar Szó* – Üveggyó, 2011. december 19.)

Könyveinek adatai könyvbemutatójára készülve (2011. december 11.) Bordás Győző figyelmeztetett, hogy mintegy „szerény jubileumot ül”, ugyanis negyvenöt évvel ezelőtt, 1966-ban jelent meg első írása a *Híd* folyóiratban. Minden jubileum nagyon jelentős, külön öröm és lehetőség a számvetésre. Beszélgetésünk tehát ebből az alkalomból is készült, ám még inkább az elmúlt két évtizedben kibontakozó prózaírói munkássága értelmezési igényével.

Fontosnak érzed hangsúlyozni, hogy az Ifjúságban közölt novellák mellett 1966-ban Ács Károly főszerkesztő több nemzedéktársad írásaival együtt közölte Trilógia című prózád a Hídban, mintegy ehhez kötve írói indulásod. Újvidéki gimnazista íróként, majd a Magyar Tanszék hallgatójaként hogyan élted meg a korszerűsödést és nyitást jelentő hatvanas évek második felében alakuló újvidéki magyar irodalmi és művelődési életet, az írói társakra találás, az íróvá válás nagy élményét? Hogyan, miért köteleztél el magad egy életre szólóan szinte kizárólag a Híd folyóirat mellett?

– Sok mindenre kérdeztél rá ebben az egyetlen kérdésben. Az *Ifjúság*-gal bátyáim és nővérem révén kerültem kapcsolatba. Ha jól emlékszem, már nyolcadikos elemista koromban küldtem be híreket, olyanokat például, hogy mi verbásziak hogyan szerepeltünk a vajdasági általános iskolák sakkbajnokságán, vagy hogyan ástuk ki Feketicsen – ahol a nagyszülőknél a nyarakat töltöttük – a létesítendő úszómedence nagy gödrét... S innen a gimnáziumban irodalmi érdeklődésem révén – amelyre Mirnics Júlia tanárnőm figyelt föl először – már egyenes út vezetett a Gobby Fehér Gyula (nővéremmel járt általános iskolába) szerkesztette rovatba, az Ifjú Műhelybe. S amint itt megjelent nevem, azonnal hívatott a Verbászon élő Szirmai Károly, aki instruált és olvasmányokkal látott el. A költő Kosztolányi Dezsőt (*A szegény kisgyermek panaszait*) és a prózaíró Márai Sándort (a *Mágia* című novelláskötetét és a *Föld, föld* neki dedikált példányát, s el ne feledjem, Fėja Géza *Viharsarok* című szociográfiáját) adta fokozaatosan a kezembe, s aztán faggatott, mi tetszett. Nem volt mindegy, sőt még ma is lúdbőrzők néha, hogy a nálam ötvennyolc évvel idősebb író hogyan kényszerítette rám a tegeződést, mondván, így könnyebb „közlekedni”. Aztán Szirmai – megtakarítván a postaköltséget – velem küldette novelláit Vukovics Gézának a *Magyar Szó* Kilátójába, Ács Károlynak a *Híd*ba, Bogdánfi Sándornak a *Dolgozók*ba, sőt a *Muzsikáló messzeség*

egész kötetnyi kéziratát a kiadóba Juhász Gézának, Tomán Lászlónak és Utasi Csabának. Persze az, hogy olyan korán mi is megjelenhettünk a *Híd*-ban – Hornyik Miklóssal, Podolszki Józseffel, Böndör Pállal, B. Varga Lászlóval, Balogh Istvánnal, Utasi Máriával... – elsősorban Gobby Fehér érdeme, hiszen ő volt olvasószerkesztő-lektorunk, és az általa átfésült versek, novellák jelentek meg a *Híd* 66-os fiatalok számában. Mondjam tovább? Egyetemista voltam már a tanszéken, amikor Szirmai-nak be kellett számolnom, miket tanít Bori Imre a keddi kurzusokon Németh Lászlóról, szerdánként pedig Déry Tiborról. Bori külön fölhívta a figyelmünket Németh László önszemlélő regényére, az *Ember és szerep* címűre és a *Papucshős* című drámájára, arra való tekintettel is, hogy ezek a szövegek először éppen a Szirmai által szerkesztett *Kalanyában* jelentek meg. Szirmai ezen annyira föllelkesedett, hogy dolgozószobai komódjához lépett, egyik fiókjából spárgával összekötözött irattartót vett elő, amelyre ez volt írva: Németh László levelei. A kezembe nyomta és megkért, üdvözlétével együtt adjam át Bori Imrének, netán ezeknek is hasznát veheti. Ez a húsz-egynéhány levél azután meg is jelent Bori kísérőtanulmányával a *Híd*-ban (1971. 6. szám, 647–674.). Valahogy mindez – bár nyilván inkább csak postási szerepet töltöttem be – egy kicsit a saját eredményemnek is tekintettem, s lett is némi folytatása. Szirmai és Bori is emlegették Németh László szerepvállalását az Illyés Gyula szerkesztette *Magyar Csillagban*; Bori Imre diplomamunkám megírásához e folyóirat segédszerkesztője, Örley István munkásságának feldolgozását adta, akiről akkoriban az irodalmi lexikonok is csak tízsornyit tudtak, azt is pontatlanul. A budapesti Országos Széchényi Könyvtár kézirtattárában végzett kutatásaim révén több mindent helyre téve írtam meg dolgozatomat *A Flocsek bukása* című kötet írójáról. Róla értekezve még ma is engem, illetve a tanszék *Tanulmányai*-ban megjelent tanulmányomat idézik. Így talán elértünk oda is, hogy a *Híd*-hoz több szálon is kötődtem, s ez a kötelék csak erősödött, s abban csúcsosodott ki, hogy Bányai János 1976-ban maga mellé vett szerkesztőnek a folyóirathoz, majd ezt a szerepet Bori Imrével, ha jól számolom, húsz éven keresztül végeztem. Közben, mi sem természetesebb, magiszteri dolgozatomat is a háború utáni *Híd* prózájának elemzéséből írtam, miután négy szemeszter után lehallgattunk kilenc tárgyat, ahol az itthoni tanárokon kívül olyan szaktekintélyek adtak elő és vizsgáztattak, mint a pesti Németh G. Béla, a szegedi Péter László, a kiváló textológus, a bielefeldi Petőfi S. János, vagy a nyitrai Zsilka Tibor, akik ismerve a munkahelyem, szakdolgozatnak *Híd*-hoz közeli témákat határoztak meg. S akkor már azt is elmondom, 2004-ben, Bori halálának évében (ekkor volt éppen hetvenéves a folyóirat) azt az évfolyamot

Buzás Márta segédszerkesztővel közösen hoztuk tető alá. Buzás Márta nevét azért is említem, mert ő a mai napig meghatározó egyénisége a *Hídnak* és a kiadónknak is. Én már 1987-től a Forum Kiadó igazgatófőszerkesztői posztját is betöltöttem, sőt több mint egy mandátumban az egész Forum-ház vezérigazgatója voltam (1995–2000), de a Bori Imre szerkesztette *Hidat* nem hagytam, Buzás Mártával nem hagytuk el. És hogy is hagytam volna, amikor itt jelentek meg folytatásban regényeim (*Fűzfásít, Csukódó zsilipek, Katonaszökevény*), esszéim, tárcáim, riportjaim (amelyeknek legjava kötetben is megjelent), kritikáim... Kérdéseid közül mire nem válaszoltam még? Igen, a hatvanas évek új hullámai? Negyedik gimnazista voltam Újvidéken, amikor ifjú tribünösként Fehér Kálmán fölkért, egy évre vállaltam el az akkor éppen hullámvölgybe került Tribün előadásainak szervezését. Mit sem sejtve a veszélyekről, ifjonti izgágaságomban elvállaltam. S kire támaszkodtam ekkor? Fehér Kálmánon kívül Bányai Jánosra és Domonkos Istvánra, aki Verbászon akkoriban írta *A kitömött madár* első fejezeteit. Ő ajánlotta, a népszerűség visszaszerzése érdekében, hívjam meg a Tribünre előadónak dr. Pálics Miklós szexológust, akinek annak idején a *Magyar Szó*ban rendkívül népszerű rovata volt, a Négyszemközt az orvossal című. Nos, ez a doktor úr nem volt más, mint a háború utáni *Híd* első szerkesztője, Steinfeld Sándor! (Látod, már megint a *Hídnál* vagyok.) Nos, ő és dr. Kovács Birkás Etela négyszer leutazva Szabadkáról akkora reklámot csináltak a Tribün magyar előadásainak, hogy telt ház fogadta Fehér Ferencet is, akinek a *Delelő* című Híd-díjas kötetét mutattuk itt be, s – amire igen büszke vagyok – Sinkó Ervin 1966 őszén az én felkérésemre tartott előadást az *Egy regény regénye* indíttatásairól, s beszélt Romain Rolland-ról, Iszaak Babelről, emlegette Gide-et, Malraux-t... a Tribünön. Akkor még nem tudhattuk, hogy ez lesz Sinkó utolsó nyilvános szereplése. (Csak zárójelben jegyzem meg szégyenkezve, hogy ezt az előadást magnóra vettük, mégpedig én kezeltem azt a hatalmas masinát, amelyet Vera Milosavljević tribünigazgató bocsátott a rendelkezésünkre, de a szalag[ok] már másnapra eltűnt[ek]. Hova, hogyan, örök talány maradt még Bosnyák István számára is, aki hónapokig nem tudott belenyugodni, hogy nincs, pedig számára nagyon fontos lett volna, a *Symposion*ban való kivonatos közlés miatt is.) Hogy annak idején valamennyien faltuk a *Symposion*t, s én oda csak két satnya verssel vétettem föl, nem az akkori szerkesztők hibája. Lezárva induló korszakomat: irodalmi szemléletem kialakításában Szirmaitól, Bori Imrén és Szeli Istvánon keresztül Bányaiig, voltak a meghatározók, bölcsességben Fehér Kálmán, szerkesztési koncepcióban Vukovics Géza, majd Végel László *Magyar Szó*-beli Kilátója volt számomra is követendő, éles kritikai szem-

léletben későbbi sógorom Gerold László volt a mérvadó. (De már túl sok a dicséretekből, öndicséretből is, kérdezz mást!)

A szülővárosod múltjáról írt két regényedben, az 1992-ben megjelent Fűzfásip és az 1995-ben ezt követő Csukódó zsilipek című regényekben kialakított két korrajz esztétikai értékét a dokumentáris próza hitelessége és az írói szubjektivitás formálódókévének erőteljessége eredményezi. Dokumentum és fikció prózában később is, így a 2009-ben harmadik kiadást megért Az Úr órája című könyvedben is, tökéletesen kiegészítik egymást, és ugyanazt a célt szolgálják: a nyelv eszközeivel szuggesztíven megidézni, létrehozni azt a világot, melynek tényei gondolkodásod, eszmélkedésed alakították? Az eltűnt idő nyomában járva, hogyan hoztad létre a színes, telített verbászi világot? Milyen kutatómunka előzte meg elbeszéléseid, regényeid írását, például a verbászi németiség életét, magatartását illetően?

– Kérdésed kapcsán csak azt mondhatom, nem volt nehéz megidéz-
nem az egykori (Ü)verbász világát, mert a benne történő eseményeket,
történeteket nekünk „házhoz szállították”. Édesapám kertészműhelyében
szinte mindenki megfordult, főleg az értelmiségiek, orvosok, mérnökök,
tanárok, papok..., édesanyám meg rendkívül jó kérdező volt. Amíg vá-
rakoztak az elkészülő csokorra, virágkosárra, netán koszorúra, nemcsak
a hírt hozták, kinek visznek virágot a szülőotthonba, születés- vagy név-
napra, esküvőre, ünnepségre, temetésre... előjöttek a régi történetek a Kiss
József építette Ferenc-csatornáról, a 48-as forradalomról, a vidék szinte
első olaj- majd cukorgyárának az építéséről, a városka gázkitörésének tör-
ténetéről... Emellett kertszomszédok voltunk a Pechán családdal, festői
műtermük és fényképészműhelyük játszóterünk is volt. Pechán Béla, a fes-
tő és gimnáziumi tanár kitűnő mesélő volt, aki szinte mindent tudott az
ottani németsegről, de sok mindent úgy mesélt el, hogy ezt ma még – a
hetvenes, nyolcvanas évekről van szó – megírnom aligha szabad. Első
szomszédunk Hilkené Jakab cukorgyári gépészmérnök volt, aki azon ritka
személyek közé tartozott, aki nem vándorolt ki Németországba, viszont
megjárta a selyemgyári lágert, s az ott látottakról, tapasztaltakról nekünk
már nyíltabban beszélt. Nélküle ugyanis a gyár egyszerűen nem működ-
hetett volna. Balogh Gyula vízmérnök viszont Auschwitzot is túlélte, s ő
volt évtizedeken keresztül a közép-bácskai Duna-Tisza-Duna Vízgazdál-
kodási Vállalat vezérigazgatója, csatornatörténész. Rendkívül képzett és
szellemes ember (a *Hungarológiai Közleményekben* „első háborús” katoná-
dalokat is publikált), s őt csak hallgatni kellett. Szirmai Károly a *Kalan-
gya* történetébe avatott be, s mint már mondtam, fontos olvasmányokkal
látott el. A hatvanas évek elejétől házunkba bejáratos volt Huzsvár László
plébános, a későbbi bánsági püspök, aki tízéves verbászi szolgálata alatt

indította be a *Hitélet* című vallásos folyóiratot, amelybe gimnazistaként fordítgattam a zágrábi *Glas koncilából*...

Sorolhatnék még neveket a kiváló műkedvelő rendező Miló Gyulától a költő Domonkos Istvánig (bátyámmal együtt hallgattuk a verbászi szülői házukban – mint már más kontextusban utaltam erre – a még készülő regénye, *A kitömött madár* első fejezeteit). Így talán világos, miként „buggyant ki” belőlem több történet. Természetesen fikció nélkül egy mű sem állhat össze, így regényeim sem, de az indíttatás sokszor valóban a dokumentum. Amelyre én úgy tekintek, mint egy fényképre, amely „nem hazudik”, mert a valóságnak egy adott pillanatát rögzíti. Ez kiindulópontnak sokszor nagyon jó. Mert az irodalomnak én hitelesítő szerepet is tulajdonítok, s ha ehhez a dokumentum fedezetet adhat, mert ettől „igaznak” érezzük a történetet, eseményt. Ha gondolod, például is szolgálhatok, olyan szövegekkel, amelyeket én dokumentumnovelláknak nevezek, azokat is, amelyeket (a hitelesség érzetének erősítése végett) egyes szám első személyben írtam meg, noha nem én vagyok az igazi „narrátor”. Sok olyan dokumentumom is van, amelyben maga a dokumentum már szinte kész novella – néhány ilyen bele is épült regényeimbe –, mert vagy egy történetet mond el, vagy valami jelenségre hívta föl a figyelmet.

Hiszed-e, hogy ez a telített verbászi világ egyben egy mai couleur locale hiteles megvalósítása is? Hogyan látod a Szenteleky Kornél által megfogalmazott poétikai szemlélet érvényességét a mai vajdasági magyar prózában?

– Szerencsés helyzetben voltam, hogy kiadóvezetőként (Bori Imrével és Toldi Évával) szerkeszthettem Szenteleky műveinek öt vaskos kötetét, s ő a helyi színek elméletével még véletlenül sem a vidékiességet nézte volna el, hanem a vidék szellemiségét kérte számon, amivel az író közösséget érez. S erre én már akkor rádöbbsentem, amikor elolvastam a *Színek és szenvedések* című Pechán Józsefről írt esszéisztikus tanulmányát, amelyben sejteti, hogy képei (teszem én hozzá a *Bácskai szüret*, a *Koradélután* vagy a *Wilhelm-portré*) helyi ihletésűek ugyan, de olyan tiszta csengésűek, mint Grieg zenéje. Ilyen értelemben éreztem rokonságot és talán némi stílusjegyekben is örömmel követtem például Herceg Jánost, Majtényi Mihályt, Németh Istvánt..., majd részben Gion Nándort. De ha a költészetünket vizsgáljuk, akkor Gál László, Ács Károly, Fehér Ferenc vagy Pap József életműve sem „vicinális”. A *Symposion* nemzedékéé meg pláne nem!

Egyezel-e azzal, hogy az írói szubjektivitást szolgáló dokumentáris tárgyiaság elvezethet a modern próza új tárgyiasság és új érzékenység, új erkölcsiség poétikájához? Ha igen, kérlek, értelmezd a modern próza e fogalmait a magad szemléletével, illetve beszélj a magad prózaszemléletéről!

– Ezen a kérdésen nagyon el kell töprengenem. Szerintem a „dokumentáris tárgyiasság” is magában hordozza a racionális mellett az irracionálisat, hiszen ettől lesz mű a mű, ha benne van valami kérdés, és arra néminemű válasz is érkezik. Én a Cogito ergo sum, azaz a gondolkodom, tehát vagyok elvet vallom, még az ún. modern prózában is. De hogy mit nevezünk ma modern prózának? Én itt már nem is mernék állást foglalni, mert csak jó és kevésbé jó próza létezik számomra. És ha valami úgy van megírva, mintha az valóban ott és akkor úgy is megtörténhetett volna, s ebben ott a filozófiai mag, meg olvasása közben katarzist okoz, akkor az bármennyire is „rég” vagy „új”, „modern” szövegnek tekintendő. Valahogy nem tudok már ezekben a kategóriákban gondolkodni. A posztmodern sem „modern” már elég régen. Számomra az irodalomban a történetmondás a fontos, méghozzá úgy, hogy köréje szövődjön valami. S ez a valami lehet egy zárt mikrovilág, de tágulhat akár városi közösséggé, országos eseménnyé, vagy akár egy egész történelmi korszakká is. S mindez csak akkor lehet jó, ha esztétikai érvényt is nyer.

Kiket tartasz mestereidnek a magyar és a vajdasági magyar prózában? Hatott-e prózád alakulására valamiképp a kortárs szerb próza? Gondolok például Aleksandar Tišma újvidéki szerb prózaíróra.

– A magyar próza tekintetében már említettem néhány nevet, ha bővítenem kell a névsort, akkor hozzátenném, hogy nagy kedvvel olvasom Konrád Györgyöt, Esterházyt, Spiró Györgyöt, Tar Sándort, Dragomán Györgyöt..., a Felvidékről Grendel Lajost, Kárpátaljáról Balla D. Károlyt, Erdélyből Szilágyi Istvánt... A vajdaságiak közül a még meg nem említettek közül mindenképpen Tolnai Ottót és Végel Lászlót. Tišmát természetesen nagyra becsülöm, nemcsak remek író és műfordító (gondoljunk csak a *Blam könyvére*, de elbeszélésköteteire, amelyekért kétszer is Szirmai-díjat kapott, vagy Kertész Imre *Sorstalansága* fordítására), de valamivel közelebb állt hozzám Danilo Kiš prózája, s áll ma is Vida Ognjenović, David Albahari vagy Radoslav Petković írásművészete. Egyébként majd három évtizednyi *Híd*- és kiadószerkesztőként, tizenöt éve pedig a Szirmai Károly Emlékbizottság elnökeként – díjazás ügyben is – figyelemmel kell kísérem a szerb novellatermést is, és így fedeztem fel önmagam számára régebben Mirko Kovačot, Filip Davidot vagy Pavle Ugrinovot. Újabban a verbászi kötődésű Igor Marojević prózája foglalkoztat.

Prózádban helyenként hangsúlyossá lesz az esszében is gondolkodó prózaíró szemlélete, így a Pechán József festő alakját, képei festését megjelenítő szövegrészekben mintegy művészregény kérdéseit is felvetve és részben megvalósítva. Több elbeszélésben viszont a publicisztikai írásműfajok, a tárca és az interjú

formai-szerkezeti elemei ismerhetők fel. Milyen lehetőséget jelent számodra a prózanyelved alakításában az esszé közvetlen gondolatisága, illetve a publicisztikai műfajok közvetlen szemlélete?

– Ha jobban belegondolok, voltaképpen regényeim is egy-egy esszéből nőttek ki. Egy jobban megírt esszénovella (mert ilyen is van) elindítja a fantáziát, s a regény elkezd írni önmagát. Egyszerre csak tolni kezdenek az összefüggésbe is helyezhető események, élmények, s kaleidoszkópszerűen össze is állnak a végén. Legalábbis remélem, illetve kritikusaim ezt emlegetik, talán valamiféle erényként is. A publicisztikát újságíróként, szerkesztőként kötelezettségszerűen űztem, s ennek rokona, emelkedetebb formája az esszé, ahol már a gondolat szabadabban szárnyalhat, sőt olykor szükségszerűen belejátszik a fikció is. Hány és hány (nem is a már említett műfajból) újsághírből, tudósításból született novella, regény vagy akár dráma is.

Végül kitérőként képzőművészeti tárgyú írásaidról, jelentős feltáró munkásságodról kérdezek: hogyan vázolnád a vajdasági magyar képzőművészet múltjában, közelmúltjában és jelenében a legfontosabb alkotói szemléleteket és értékeket?

– Már utaltam arra, honnan ifjúkorom némi képzőművészeti ismerete. Aztán a Bányai János szerkesztette *Híd*-ban képzőművészeti rovat megszervezésére is megbízatást kaptam. Ács József festővel már a *Magyar Szó* művelődési rovatán öt éven át együtt dolgoztam, ő ismertetett meg Petrik Pállal, Sáfrány Imrével, Torok Sándorral. Bela Duranci művészettörténészt is fölkértük, legyen a *Híd* munkatársa, ő viszont akkoriban írta meg fölkérésünkre a vajdasági építészeti szecesszióról szóló sorozatot, s elevenítette föl a múltat Streitmann Antal, Farkas Béla, Oláh Sándor... a naiv Nagypáti Kukac Péter révén. Az ő közvetítésével ismerhettem meg személyesen Milan Konjovićot, Balázs G. Árpádot, Milivoje Nikolajevicet, de a belgrádi Művészeti Akadémián tanító Boschán Györgyöt, Glid Nándort és a Zágrábban festő és az Adria szállodái számára nagyméretű faliszőnyeget készítő Faragó Endrét is. Verbászi ismeretség révén kerültem Baranyi Károly és Baranyiné Markov Zlata közelébe (a Pechánok–Baranyiék-vonal már egyenesen vezetett Medgyessy Ferenc szobrász itteni tevékenységének kutatása felé), folyóirat-szerkesztői státusomban pedig több mint egy évtizeden keresztül levelezésben álltam a Zágráb–London-vonalon Hangya Andrással... A mi időnkben a *Híd* műszaki szerkesztője volt Maurits Ferenc, a kitűnő festő. A Forum Kiadó könyvei képzőművészeti arculatát remek érzékkel Kapitány László alakította ki. Munkatársaink között tudhatjuk képzőművészetünk neves egyéniségeit: Szajkó Istvánt, Penovác

Endrét, Léphaft Pált, Péter Lászlót, a plakáttervező Baráth Ferencet... Mindennek lenyomata maradt a Pechán-monográfiáktól kezdve a kismonográfiák sorozatáig. Nos, ezekre az értékekre hívtuk föl a figyelmet, és szeretném, ha ennek folytatása lenne. Mert időközben felnőtt egy új képzőművész nemzedék, akik, látom, méltó követői lesznek elődeiknek.

Köszönöm a beszélgetést.

2012 januárjában készült közöletlen szöveg

*A Palicsi versek bemutatóján, 1996. december 20-án
(Utasi Csaba, Danyi Magdolna, Milovan Miković és Gerold László)*

Szövegszerkezet és szótáriság

Bence Erika *Családszótár* című regényének szövegtani megközelítése¹

„A szöveg, teljes tömegében, az égbolthoz hasonlatos, mely egyszerre lapos és mély, sima, határtalan és jelzőpontok nélküli; ahogy a jó varázspálcájával erre az égre képzeletbeli háromszöget rajzol, hogy abban, bizonyos szabályok szerint a madarak röptéből olvasson, úgy rajzolja fel a kommentátor is a szöveg mentén haladva az olvasás zónáit, hogy ezekben megfigyelje a jelentések vándorlását, a kódok felbukkanását, az idézetek átvonulását”
(Roland Barthes)

1. Bevezető

Jelen dolgozatban Bence Erika szótárregényét szövegtani szempontokból elemezzük. Elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a „szótárszerkesztő” szubjektum hogyan képes személyes hangvételben, hangnemben kifejezésre jutni a szótáriságban mint objektív, kötött (szöveg)formában, hogyan reprezentálja önmagát ebben a végül már köztes-sé váló szövegtérben. Másodsorban pedig az (irodalmivá alakuló) szöveg belső „viselkedésére”, utalásrendszereire összpontosítunk, ebből vonunk le szövegtani következtetéseket.

2. A szövegtan és kutatásának gyökerei – szövegtan és szépirodalom

Mielőtt áttérnénk Bence Erika *Családszótár*ának vizsgálatára, egy összefoglalót adunk azokról a főbb – jellemzően magyar vonatkozású – szövegelemzési, szövegtani tendenciákról, amelyek kutatási irányja kapcsolatba hozható az irodalmi művel mint szöveggel. Elméleti megközelítéseinket elsősorban SZIKSZAINÉ NAGY 2004-re, másodsorban TOLCSVAI NAGY 2001-re alapozzuk.

¹ A dolgozat az újvidéki BTK doktori iskolájának „A magyar nyelv szövegtana” elnevezésű tárgya keretében készült dr. Láncz Irén mentorálása mellett.

Mindenekelőtt idéznünk kell Deme Lászlót, aki a szövegtan fogalmát a következő módon definiálja: „A szövegtan tudományosan rendszerezett (illetőleg sok tekintetben még ezután rendszerezendő) ismeretanyag a szövegről: funkciójáról, alapértelmezéséről, makro- és mikroszerkezeti jellemzőiről; s természetesen válfajairól és e válfajoknak mind a közös, mind az elkülönítő sajátosságairól” (DEME 1980; 332). A szövegtant, pontosabban: a szövegtanokat jellemző terminológiai sokszínűsége és az ebből eredő problémákra most nem térünk ki, de utalnunk kell Szikszainé azon elvárására, amely ebből a tarkaságból fakad (persze Demének a jövő kutatási irányára utaló megjegyzését sem hagyhatjuk itt figyelmen kívül): „Bár a szövegnyelvészet ma még sok pontján homályos, kiforratlan, képlékeny, mégis szüksége van valamiféle iránytűre kidolgozásáig is, amely ismerteti a szövegtan alapfogalmait, terminológiáját, és azt is láttatja, hogy a szövegtani fogalmak terén jól tükröződik a szövegnyelvészet mint tudomány kezdeti foka” (SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 15).

Egyébként a szövegtannal kapcsolatba kerülő diszciplínáknak is számos elnevezésük van, amelyek kifejtve vagy kifejtetlenül utalnak a kutatási irányokra. A *szemiotikai szövegtan* elnevezés például azt jelzi, hogy a szöveg a jeltan része, a *szövegnyelvészet* pedig igyekszik magát mereven elkülöníteni az irodalmi szövegelemzéstől. Mindenesetre Szikszainé szerint a szöveggel való foglalkozás még nincs olyan szinten, hogy egységesen *szövegelmélet*ről beszélhessünk.

Annak ellenére, hogy Szikszainé egyenlőségjelet tesz a szövegtan és a szövegnyelvészet közé, tankönyvének példaanyag-válogatását mégis a következőképp foglalja össze: „A könyv példáinak többsége a szépirodalom nyelvéből való. Ennek kettős oka van. Egyrészt ezek tisztább formában jelzik a bemutatni kívánt jelenséget – bár kétségtelen, hogy minden szövegjellemző felfedezhető a mindennapok nyelvének köznapi szövegeiben is –, másrészt nem kell nyelvhelyességi szempontból javítani őket. Az irodalmi alkotásokkal kapcsolatban viszont kétségtelenül elkerülhetetlen az esztétikumhoz tapadó »előítéletünk«” (SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 16). Vagyis Szikszainé látja, érzi az irodalmi szövegekkel való foglalkozás fontosságát – mintha szövegtanát kicsit talán a szépirodalom szolgálatába is állítaná –, kétségét fejezi ki, hogy szűk értelemben vett, kizárólag nyelvészeti szövegmegközelítés létezhet-e. Ha lenne ilyen „steril” irányvonal, akkor például a szövegtéma vagy a szövegjelentés kutathatatlan lenne – fejtegeti Szikszainé. Tolcsvai azonban meglehetősen „visszafoготt”, más kutatásokra hagyja a „[...] szöveg és kultúra, szöveg és retorika, szöveg és poétika kapcsolatának vagy az irodalmi szöveg sajátos tulajdonságainak részletes kifejtését” (TOLCSVAI NAGY 2001; 7). Vagyis Tolcsvai „maga a dolgot” akarja szóhoz juttatni.

Már a fentiekből is könnyedén kihámozható, hogy a szövegtannak egyszerűen szüksége van társtudományokra. Önmagában, mondjuk így: kizárólag nyelvészeti manifesztációként körülményes a létezése. „A szövegtan mindazokból a tudományokból táplálkozik, amelyek a szövegek alkotásával vagy tanulmányozásával foglalkoztak vagy foglalkoznak” (SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 19). A *gyökerek* tehát a szöveghez mint olyanhoz nyúlnak vissza. Ismét Szikszainét idézve válik egyértelművé, hogy egyes diszciplínák hogyan közelíthetnek e *nyersanyag*hoz, hogyan járulhatnak hozzá a szövegtan kimunkálásához: „[...] a hermeneutika azzal, hogy a szövegek megértésének és magyarázatának lehetőségeit taglalja; [...] a stilsztika azzal, hogy az írott szöveg elméleteként a különböző stílusfajtáknak, -árnyalatoknak a leírását adja, a stíluselemeket rendszerbe foglalja, minősíti és elemzi; a poétika azzal, hogy az irodalmi művek sajátásaival és összetevőivel, az irodalmi műfajokkal és formákkal foglalkozik; a modern nyelvelméletek (strukturális, transzformációs generatív grammatika, Montague-grammatika) azzal, hogy érdeklődésük középpontjába a mondat szerveződése, átalakítása, illetve a közlési körülmények jellemzése került, előkészítve ezzel a szövegre figyelmet; [...] az új nyelvtudományi ágak (antropológiai nyelvészet, szociolingvisztika, beszédaktus-elmélet) azzal, hogy kiszélesítették a szövegvizsgálat szempontjait; a modern retorikák azzal, hogy strukturális nyelvészeti alapon irodalomszemiotikai keretben írják le a műfajelmélet korszerűsítési szándékával a szépirodalmi nyelv kifejezőeszköz-rendszerét” (SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 19). Természetesen a felsorolásnál csak azokra a diszciplínákra voltunk tekintettel, amelyek kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de kapcsolatba hozhatók az irodalmi szövegek elemzésével. Mint látható, igen sok megközelítésmódból építezhet a szövegtan. E tényezők erővonalait Szikszainé remekül summázza a következő kijelentésével: „A modern nyelvészet szülötteként keletkező, ókori gyökerekből táplálkozó és sok tudományágtól megtermékenyített szövegtan egységbe foglalja a szövegek tanulmányozását. Forrásainak sokasága is egyik oka interdiszciplináris tudományággá fejlődésének” (SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 19).

Mint tudjuk, a szöveggel való foglalkozás, a szövegvizsgálat több mint kétezer éves múltra tekint vissza. Ma is több tudomány *anyaga*, de nem *kutatási tárgya* a szöveg: az irodalom- és történelemtudományé, a pszichológiáé stb. Ha ebből a kettősségből indulunk ki, úgy is fogalmazhatunk, hogy jelen dolgozat kutatási anyaga Bence Erika *Családszótára*, kutatási tárgya meg voltaképpen az a szótárregény szerkezetével kapcsolatos elméleti „átírás”, amit munkánkban a későbbiekben bemutatunk.

2.1. A szövegtan interdiszciplinaritása mint az irodalmi szövegek megközelíthetőségének alternatívája

Egyre inkább kifejezésre jut tehát az a körülmény, hogy az „interdiszciplináris ötvöződések” következtében a szövegtan megszűnt kizárólag nyelvészeti diszciplína lenni. Petőfi S. János ezt láthatja, amikor elhatárolja a szövegtant a nyelvészettől, és a szöveggel foglalkozó tudományágakkal, így például az irodalmi-filológiai diszciplínákkal is kapcsolatba hozza: „Ez a diszciplína nem egy, a hangtan, szótan, mondattan sorba illeszkedő (a nyelvészet körébe sorolandó) »tan«, hanem egy olyan szemléletet meghonosítani kívánó (részben irodalmi-filológiai, részben nyelvészeti indíttatásból létrejött, de nem vagy csak irodalmi-filológiai, vagy csak nyelvészeti ismeretekkel operáló) interdiszciplináris tudományág, amelynek keretében valamennyi irodalmi-filológiai és nyelvészeti rész-tudomány módszerei és eredményei újraértelmezendők” (PETŐFI S. 1994; 30).

Persze az sem mellékes tény, hogy „[...] az irodalomtudományban a *strukturális* úgy jutott az 1960-as években csúcspontjára (elsősorban francia nyelvterületen), hogy – ellentétben a nyelvtudománnyal – középpontjában a szöveg állt [...], s ezzel kétségtávolú hatással volt a nyelvtudományra. Az irodalomtudomány számára a struktúra csakis az irodalmi szöveg lehetett, amelynek elemei – objektivista kiindulópontjának megfelelően – a szöveg anyagi, »felszíni« nyelvi elemei voltak, ezért elemzéseiben alapvetően szövegtani munkát végzett egy speciális területen, egy meghatározott, »objektív« befogadáselmélet keretében” (TOLCSVAI NAGY 2001; 18 – kiemelés: TOLCSVAI NAGY). Vagyis más tudományágakat megtermékenyítve interdiszciplináris tudomány lesz, sőt a multidiszciplinaritásig is eljut. Így – szinkrón állapotok között –, ezért is körülményes, hogy a szövegtan egységes, autonóm tudományként definiálja önmagát.

Az sem mellékes, hogy szinte mindegyik textológus más-más elméleti apparátussal viszonyul a szöveghez: nyelvészettel Harris, Békési, Balázs János; kommunikációelméletivel Deme, Baugrande–Dressler; irodalomelméletivel Schmidt; szemiotikaival Petőfi S.; pragmatikaival Breuer; cselekvésselméletivel Stierle; referenciaelméletivel van Dijk; pszichológiaival Rieser; narrációelméletivel Hendricks stb.

Szinte magától értetődik, hogy a leíró szövegtannak jó pár vizsgálati területe különíthető el, amelyek közül – az irodalmi alapú, itt is vázolt aspektust szem előtt tartva – a szövegstilisztika a „legfontosabb”, a szövegfonetika azonban kevésbé „lényeges”. Persze nem szabad megelégednünk a szövegpragmatikáról, a szövegszemantikáról, a szöveggrammatikáról, a

szövegtypológiáról és a szövegformatanról stb. sem, habár jelen kutatásunk megállapításait nem kötjük szigorúan ezen irányvonalakhoz, igyekszünk egységében látni és láttatni ezek elméleti hozadékait.

2.2. Magyar nyelvű szövegtan – kutatások, irányok

Szikszainé a magyar nyelvű szövegtani kutatások két irányát vázolja fel (vö. SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 25): egy szűkebb és egy tágabb tendenciáját. Utóbbi képes arra, hogy nyisson a határtudományok felé. Petőfi S. János – mint már utaltunk rá – általános szövegelméletének kidolgozásával a szövegtan szemiotikai keretbe való illesztését tűzte ki célul, de nem feledkezhetünk meg például a már említett stilisztikai elemzésekről, vagy éppen a történeti szövegtanról sem.

Az 1960-as évek végének magyar strukturalista érdeklődései – főleg Hankiss Elemér szervezésében – is hangot adtak magukról. „A hazai irodalomtudomány nagy strukturalista korszakának két konferenciája és az annak az anyagát közlő kötetek [...] – igaz, irodalomtudományi szempontból – részletes, több tudományágot bevonó és azon belül különböző nézőpontokat érvényesítő elemzéseket tartalmaznak ugyanazokról a lírai és prózai szövegekről, vagyis az első műhelyszerűen megszervezett összetett szövegelemzéseket valósították meg” (TOLCSVAI NAGY 2001; 21).

Tolcsvai tudománytörténeti összefoglalója alapján a következő fejlődési tendenciákkal folytathatjuk a fent megkezdett gondolatmenetet: az 1970-es évek második fele alapozta meg a kutatások első nagy korszakát, az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. kötete összefoglalta az új szemléletmódot, azt a formális logikai irányt, amely a mondatgrammatikából indul ki, a mondat autonóm szerkezetének elvéből, és e mondat szerkezet egyes grammatikai jellemzőit tekinti mondaton túlmutató szövegkohéziós nyelvi jelenségnek. Kiefer Ferenc itt azokat a mondatgrammatikai kategóriákat vizsgálta, amelyek a témát illetően fontosak, de tudta, erre nem építhet szövegelméletet. Antal László az általa képviselt formális nyelvészeti megközelítés határait jelölte ki, Csúri Károly generatív szövegelméleti megközelítéseket vázolt fel. Pléh és Radics a névmásításra fókuszált. A későbbiekben egy másik kiadványban megjelent Deme és Békési mondatközpontú hozzáállása, Balázs János retorikai alapú megközelítése stb. „Mindamelllett a hetvenes években sem a kategorizáló leíró magyar nyelvtani hagyomány, sem a strukturalista formális nyelvészeti irányzat, sem az ekkor már jelentkező generatív grammatikai irány nem tudott eredeti elméleti keretéből kiindulva átfogó szövegmagyarázatot vagy (magyar) szövegleírási módszereket kezdeményezni” (TOLCSVAI NAGY 2001; 27).

Szikszaíné utal arra, hogy a szöveggel kezdetben jeles irodalmáraink foglalkoztak (Horváth János, Négyesy László stb.), a szövegtan előfutára Laziczius Gyula, ám érdemben Deme László fordult a szövegtan felé. Nem szabad megelégednünk arról az ún. szövegnyelvészeti fordulatról sem, amely jelentős lökést adott a kutatásoknak. Innentől már módszeres szövegkutatás folyik, konferenciákat szerveznek, fontosabbnál fontosabb tanulmányok látnak napvilágot. 1990-től megjelenik a *Szemiotikai szövegtan* című tanulmánygyűjtemény és az Officina Textologica-sorozat, amely számos szövegtani publikációnak ad teret. Az irodalomelméletben az irodalomhermeneutika immár árnyalt és összetett magyarországi recepcióját és továbbértelmezését lehetett tapasztalni. Fontosak ebből a szempontból a *Literatura* 1991-es számai és egyéb szerzők alkotásai.

2.3. Az irodalmi mű mint szöveg bizonyos – további – elméleti keretek szemszögéből

Arra itt nincs lehetőségünk, hogy minden elméleti hozzáállást számba vegyünk, már csak azért sem, mert elsősorban az irodalmi szöveg(ek)re fókuszálunk, habár több elmélet nem tesz igazán különbséget irodalmi és nem irodalmi szöveg között. Erre utal például a *konstruktivista nyelvelmélet* is. Ez az elmélet nem tud a két szövegtípus között olyan alapvető formai jegyeket megragadni, amelyek alapján szét tudná őket választani, mégis lényegesen különbözőnek látja az irodalom- és a nyelvtudomány szövegfogalmát – utal rá Szikszaíné.

Vannak azonban több szempontot érvényre juttató meghatározások is. Schmidt az irodalom- és a kommunikációelméletre alapozva jelenti ki, hogy „a szöveget [...] nem szigetelhetjük el mesterségesen [...], hanem kontextusban előforduló szöveggént, vagyis kommunikációs folyamatként fogjuk fel” (SCHMIDT 1975; 461 – kihagyások: SZIKSZAINÉ NAGY).

A nyelv és szöveg sorrendiségével kapcsolatban, viszonyrendszerüket értelmezve jelenti ki Lotman, hogy „a nyelv megelőzi a szöveget, a szöveget a nyelv generálja [...], a kód megléte mintegy előzményként tételeződik” (LOTMAN 1994; 58), viszont a művészi szövegben: „először a szöveg jelenik meg a közönség számára, a nyelvet pedig a szövegből lehet megfejteni, »levezetni«” (LOTMAN 1994; 60).

Tolcsvai összefoglalja az irodalomtudomány strukturalizmus utáni elméleti útkereséseit (vö. TOLCSVAI NAGY 2001; 27), amelyek mind-mind megtermékenyítően hatottak e diszciplína szövegmegközelítéseire, majd a későbbiekben az egyes irodalmi jelenségekkel kapcsolatban Tolcsvai – saját szövegtanának elméleti apparátusát is körvonalazva – így fogalmaz:

„A szövegtannal viszonyba kerülő verstan csak bizonyos szövegtípusokkal kapcsolatban lényeges, a poétika részben a szövegtipológiához tartozik, az esztétika pedig nem szövegspecifikus tartomány. A szövegtannal szintén kapcsolatba hozott filológia az itteni ismeretekhez képest külső szemléletmódnak tekinthető, tehát olyanak, amely korlátozott területen hozzájárul a szöveg általános leírásához. Az irodalomtudomány szintén korlátozott módon kapcsolódik a szövegtanhoz, hiszen az irodalmi szövegek csak részben fedik le a szövegtipológiát, az esztétikai jelleg pedig speciálissá teszi azokat a szöveg rendszerén belül. A hermeneutika pedig filozófiai háttere az itteni szövegmagyarázatnak” (TOLCSVAI NAGY 2001; 58).

E dolgozatban a kognitív tudománynak a Tolcsvai Nagy Gábor képviselte szövegmegközelítésével, pontosabban annak bizonyos elméleti meg látásaival, azok transzformációival közelítünk a *Családszótár*hoz, vagyis egy irodalmi szöveghez. Teljes, átfogó megközelítésre azonban nem vállalkozhatunk. Érdekes azonban megemlíteni, hogy Szikszainé a kognitív nyelvtan termékenyítő hatását mintha kerülné, Tolcsvai Nagy Gábor nevével pusztán az említés szintjén találkozunk Szikszainé *A magyar nyelvű szövegtan vázlatos tudománytörténete* című fejezetében (vö. SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 26–31). Külön tehát – például Petőfi S. többszöri említéséhez képest – nem utal arra, hogy a kognitív tudománnyal „átítatott” szövegtan is része lenne a magyar kutatásoknak (vö. TOLCSVAI NAGY 2000). Tolcsvainak a 90-es évekről szóló tudománytörténeti összefoglalója azonban egyértelműen foglal állást amellett, hogy a szövegkutatást mindinkább a „kognitív tudomány fogja össze”.

3. Az elemzés korpusza – Bence Erika: *Családszótár*

Mint ahogy arra korábban már többször utaltunk, a *Családszótár* című alkotás egyes szövegjelenségeit vizsgáljuk. Szövegműfajilag szótárregénnyel van dolgunk, amely nem ismeretlen a magyar irodalomban. Bence Erika regénye tulajdonképpen a szótárakhoz, pontosabban a lexikonokhoz, azok címszavaihoz, szócikkeihez hasonló felépítettséget mutat. Természetesen az efféle szövegszervezések elengedhetetlen komponense az utaló szócikkek jelenléte. Jelen dolgozatban főképp ezen utalóelemek „működését”, az egyes szócikkek viselkedését elemezzük (lásd részletesen később).

A szótárregény mint szövegműfaj mondhatni expliciten – a benne szereplő címszavaival, utaló szócikkeivel – alakítja ki az adott szövegkomplexumon belüli szemantikai összefüggés(ek)en alapuló kohézióját.

Szikszaíné szövegtanában érintőlegesen tárgyalja a kohézió ezen módját, amit az intertextuális kohézióval párhuzamba állítva a *radiális kohézió* terminusával jelöl meg: „A radiális kohézió jellegzetesen a lexikonok, az egynyelvű szótárak, fogalomtárak – mint szövegkomplexumok – szócikkei között létesülő tartalmi-logikai kapcsolat, hiszen ezekben a szövegtípusokban »sugárszerű« összefüggés rajzolódik ki az azonos fogalomkörbe tartozó **relatív önállóságú szövegek**: szócikkek **között**. (Eredetileg Rejman [1965] szakszavaként a tudományos szöveg lineáris, láncszerű kapcsolódásával szemben a szépirodalom sugaras felépítését jelezte.)” (SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 338 – kiemelés: SZIKSZAINÉ NAGY.)

Szikszaíné a radiális összefüggés irodalmi megjelenését imitációnak tekinti, bár az irodalmi szövegkonstrukció ezen fajtája és egy lexikon utalásrendszere között nincs semmilyen lényegi különbség. Vizsgálatunkban részletesen elemezzük e jelenséget, különbséget téve a kétfajta „textualitás” között. A Bence-regényt nem intertextuális szempontok szerint elemezzük, hanem e műre – akár kognitív értelemben is – úgy tekintünk, mint önmagát kontextualizáló alkotásra.

Elemzésünk motivációját Tolcsvai Nagy Gábortól származó idézettel foglaljuk össze: „Természetes igény, hogy minél többet lehessen tudni a kommunikáció alapegységéről, a szövegről egy olyan korban, amelyben a reflektáltság, vagyis a cselekvések tudatosítása és elemzése, értelmezése visszahat a cselekvésekre, amikor a nyelvi cselekvés (a beszéd, az írás) nagy változatossággal, a szövegtípusok, stílustípusok, beszédhelyzetek legkülönbözőbb összekapcsolódási lehetőségeivel hajtható végre. Vagyis a legkülönbözőbb tartalmak a legkülönbözőbb szövegformákban verbalizálhatók, egyéni és közösségi viszonyokat és önazonosságot is kifejezve” (TOLCSVAI NAGY 2001; 7). Külön kiemelendő az a tény, az a kutatási vezérelv, hogy Tolcsvai szövegmagyarázata „[...] nem két mondat kapcsolatából vezeti pusztán le a szöveg legfontosabb jellemzőit, hanem a szövegbeli összetevők szerveződéséből” (TOLCSVAI NAGY 2001; 59).

3.1. Regény és szótárforma – szövegszerkezeti jellegzetességek

Balázs Géza egyszerű és frappáns megállapítással hozza összefüggésbe a tudományos műfajt és ennek szépirodalmi variánsát: „A szótárforma (mások szerint lexikonszerűség) egy tudományos műfajnak, szakszövegnek a szépirodalomba való átemelése” (BALÁZS 1989; 315). Természetesen ez a megállapítás igaz Bence Erika *Családszótárára* is azzal, hogy a tulajdonképpeni szótárhoz egy útmutató járul (*Útmutató a szótárhasználat-hoz*), amely voltaképpen elengedhetetlen „formai jegy”. Kevésbé az viszont

az *Előszó*, de jellemzően az *Utószó (helyett)*. Utóbbi két szövegegységgel keretbe kerül a szótár, ám a keretes szerkesztési elv az alapértelmezett szótári részben is kifejezésre jut (lásd később).

3.1.1. Címszavak és karaktertípusok

A *Családszótár* összesen 42 címszót tartalmaz (az *abortáltól* a *szülésig*), amely közül 32 kap értelmezést, 10 azonban önmagában (akár többszörös) utalás (→-lal jelölve, ezzel is mintegy erősítve a „szótáriságot”, annak formanyelvét). Vagyis az *anyakönyv* → anyaország; *anyám/apám* → az anya = anya → apa; *anyanyelv* → anyaország; *anyaság* → az anya = anya; *esküvő* = házasság → apa → ember; *házasság* → esküvő; *szex* → abortál = abortusz → az anya = anya → apa; *szoptatás* → anyatej; *szülészet* → szülés; *szülőanya* → édesanya/apa kijelölt címszók „üresek”, kifejtésük azonban valamelyik utalt, teljes szócikkben megtörténik.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy pusztán *apa* címszó nincs, *az apa* = *apa* és *édesanya/apa* viszont van. Vagyis nem teljesen világos, hogy az *anyám/apám* a fenti kettő közül melyikre is utal pontosan. Érdekes továbbá a *házasság* (utaló) címszó esete is, amely az *esküvőre* mutat. Ha viszont az *esküvőhöz* lapozunk, ott nem csak az *esküvő* címszóval találkozhatunk. Itt az *esküvő* a házassággal lesz „kiegyenlített” fogalom, lásd: *esküvő = házasság*. Ez a szinonim reláció pedig újból továbbnavigálja az olvasót egyrészt a már említett („hiányos”) *apa* címszóhoz, másrészt a kifejtett *ember*hez. Utóbbi szócikk első mondata így hangzik: „*A nő* → férfi *szinonimája*” (66). Mindebből tehát az következik, hogy az *esküvő* és a *házasság* kategóriák képtelenek a jelentéssel való feltöltődésre, legalábbis a szótár kontextusán belül. Egyfajta „ördögi kör” alakul ki, amely a „csonka” – voltaképpen nem is létező *apa* címszóval és a hiperonim *ember*rel kerül kapcsolatba. Nem árt azonban megjegyezni, hogy az *ember* kategória a világról való ismeretünk alapján hiperonim, a szótár ezt a szemantikai manifesztációt rögtön a szócikk elején felülírja, a már említett „*az ember a nő férfi szinonimája*” relációval. Vagyis ameddig a világról való ismeretünk alapján az *ember* kategóriájába odaérthető a *nő* is, a szótár vonatkozásrendszerében ez nem történhet meg, a *házasság* így tulajdonképpen vagy az agnoszticizmus homályába burkolózó kategória – természetesen a nő aspektusából nézve –, vagy pedig a *férfi* kiváltsága.

A regény latens jelentésképzése ezzel a viszonyhálózattal még nem merül ki, hiszen a mű számos „regényen kívüli” – nem „nyilazott” – utalást épít magába. Ezekkel és az „explicitabb” modifikációkkal később foglalkozunk.

Természetesen egy valódi szótár ezt a játékot nem engedheti meg magának, a jelentésképzés ezen játékos mozzanata csakis a fikció világában

működhet, még akkor is, ha a szerző határozott állítása alapján „szak-
szótárt” bocsát közre. Itt utalnunk is kell az alkotói intenció egyik fontos
mozzanatára: „Típusát tekintve *szakszótár*, mely a szűkebb és a tágabb ér-
telemben vett *család* (a család és *egy család*) szinkron és diakron történetét
tárja fel. Központi motívuma a gyermek, szervezőelve a nyíltság, látószöge
perifériáról betekintő” (7). Ez a minősítés természetesen a regény címében
expliciten jelen van.

Fontos szerepük van a címszavakban felbukkanó egyenlőségjeleknek
is. Az *esküvő* = *házasság* relációt már elemeztük, de nem árt kitérni azokra
a további kategóriákra is, amelyeket a szerző „kiegyenlít”. Ide a következő
kapcsolatok tartoznak: *abortál* = *abortusz*; *az anya* = *anya*; *az apa* = *apa*;
Balkán = *balkáni*; *esküvő* = *házasság*; *határon túli magyar* = *haza*; *szerelem*
= *szerelmes*; *szülés* = *születés*. Az *esküvő* = *házasság* kivételével ezek mind
tartalmas címszók. Jelentős formai különbség csak az *esküvő* és a *házasság*,
valamint a *határon túli magyar* és a *haza* kategóriák között állapítható meg.
Fontos szerepük van azonban a névelős és a névelő nélküli kategóriáknak.
Apá-nak és *anyá*-nak ebből a szempontból két variánsa van, ezzel már rö-
gön kétfajta olvasata feltételeződik e címszókra: egy generikus értele-
mben vett és egy úgynevezett magán olvashatósági lehetőség. Nyilvánvaló,
hogy a generikus variáns sem engedhet meg magának abszolút (alapér-
telemben vett) szótári olvasatot, a kiegyenlítés ezt is felülírja, és csak a
szerzői definíciót engedélyezi, mintegy arra utalva, hogy a narrátor szülei
általánosítható, de mégis privát kategóriák: semmiben sem különböznek
más privát szubjektumoktól. Egy valódi szótár, pláne egy szakszótár ilyen
bizonytalanságokat szintén nem engedhetne meg magának.

A /-lel kapcsolatba állított kategóriák értelmezése bizonytalan, a fenti
felcserélhetőség nem vonatkoztatható rájuk minden esetben. Két ilyen tel-
jes címszó(pár) fordult elő a regényben, a már említett *édesanya/apa* (utób-
bi tag *édes*- nélkül) és a *közösségi szokásrend/jog*. Valószínűsíthető, hogy a
regény szereplőinek egyazon denotátumra utaló eltérő megnevezéséről van
szó. Azaz itt már nem a szerző egyenlíti ki az elnevezéseket, hanem vala-
melyik szereplő (vagy valamilyen csoportosulás) nézőpontja jut kifejezésre.
Vagyis ami az egyik szereplő számára *közösségi szokásrend*, a másiknak *jog*,
viszont a szótáriság szemszögéből nézve egy és ugyanaz a denotátum.

Természetesen, ha már szótárról van szó, a szótáriság kritériumának
egyik fontos eleme a hullámvonal (~). E kritériumnak való megfelelésen –
vagyis a címszó helyettesítésén – kívül azonban nincs egyéb funkciója.

Az önmagukban teljes, „puszta” szócikkekkel kifejtett címszavak száma
23. Ezek önmagukban nem tartalmazzak utalóelemet, vagy a már említett
karaktertípusok nélkül fordulnak elő a regényben. Ide tartoznak a követ-

kezők: *abortuszmese; anekdota; anekdotázás; anekdotázó; anyaország; anyatej; boldogság; boldogtalanság; Budapest; család; ember; feltékenység; férfi; férfiagy; férj; fiatalság; gyer(m)ek; halál; kert; kurva; menstruáció; napló; paradicsom(főzés).*

3.1.2. „Szerkesztési elvek”

A szótárregény előszavában szépen körvonalazódik a szerző alapötlete, szótárírói szerepe, a szövegműfajjal és általában a szövegiséggel való viszonya stb.: „Olyan könyvet szerettem volna írni, amelyben keresztül-kasul olvashatóvá válik a történetem. Olyan szöveget létrehozni, amelyet – megbontva a könyvolvasás folyamatosságáról és egyirányúságáról alkotott elképzeléseket – csak irányváltásokkal, szükségyszerű előre- és visszalapozásokkal, az összefüggések megtalálásával, a hiátusok kitöltésével lehet értelmezni.

A regény ehhez alkalmas műfaj. Minden és semmi. Előttünk formálódik bármiből, s lesz bármivé. Nincs szöveg, amely ne lehetne legalább virtuálisan regénnyé, mely maga a formátlanság. Nincs kötelező kezdőpontja, és nincs meghatározható végpontja. Csak töredékek léteznek s folyamatosan alakuló eseménygócok, amelyek egymást feltételezve, megfellebbezve és kiegészítve, együttthatóan hozzák létre a – ha nagyon akarjuk – regénynek is nevezhető szövevényt.

Az ilyen történetregény pókhálóhoz mérhető szövegháló, amelyet lehetetlen elhagyni, mivel nem ceruzával, írógéppel vagy szövegszerkesztővel hoztuk létre, hanem magunkkal, világban jelenlétünkkel; tőlünk függetlenül is létezhet kiterjedése. Kívülről nem láthatjuk: benne vagyunk.

Elkezdtém jelölni az összefüggéseket. Nyilakat kapcsoltam szövegmozzanatokhoz. Kiemeltem, definiáltam, utaltam, kiegészítettem.

Tudtam, hogy ez nem prózai fikció. Kevesebb és több annál. Távol a világszerúségtől, közel a szövegtapasztalathoz. Ugyanakkor minden, minden valóságalapú, amilyen csak egy szótár, egy (világ)lexikon lehet; minden elvont, mint az asszociatív gondolatlánc. Szótáríróvá léptem elő.

Szótárregény. Van ilyen” (5–6).

Természetesen van ilyen szövegműfaj a világirodalomban is, de olyannyira nem kell távol mennünk. Magyarországon talán a legismertebb Temesi Ferenc *Por* című kétkötetes alkotása 666 szócikkkel, de a szerb származású – 2009-ben elhunyt – Milorad Pavić *Kazár szótára* sem hagyható ki.

3.1.3. A szócikkek szerkezete

Egy szócikken bemutatjuk a fent megállapítottak valós realizációját, azaz egy konkrét szöveg(rész)be való beépülésüket (a pontos tördeléstől eltekintünk):

anekdotázás

Szertartás, családi rituálé; közege az asztaltársaság. Városi, terebélyes nagyságák nappalijában damaszt abrosz az asztalon, a porceláncsészén a pázsotszerelem című jelenet (→ anya, aki még ma is elolvad a → boldogságtól, ha figyelemre méltatja egy ilyen hölgytársaság; egy időben nem nyugodott, amíg nem talált ilyen mintázatú készletet!). Teázás. „A Perzsa vásárt játszod, Nusikám!”

Z. is egy lecsúszott polgárcsaládba kerül tízévesen. Bentlakásos-kosztos diákokból – mint ő – tartják el magukat. Négy szépszál legény fiúk közül három bugyuta. A nagyapa vérbajáról kering pletykává sülyyedt → *anekdota* a városban. De Z. ezt nem érzékeli. Új világ. Ezer könyv sorakozik a polcokon. A zongorát vasárnaponként Nusi néni hozza működésbe.

Z. ott ül az éltés matrónák körében. Ha róla beszélnek, németre váltanak. Angella néni fara, amióta náluk lakik, szemmel láthatóan növekszik. A havi apanázs mellé sonka-kolbász, túró-tojás, frissen vágott pulyka is jár. P. fiúk az orvosi egyetemre apellál. Ezért meg kell tűrni ezt a gyámoltalan – a késsel-villával esetlenkedő, szalvétát sem ismerő – parasztfiókát. „*Maradiak, nagyon maradiak. Láttad az anyját? Kerekképű, pirosposzsgás. Majd kicsattan a fejkendő mögül. Huszonnyolc éves, ha van. Micsoda maradiság. Mit szólnál, ha a férjed mellett kéne ülnöd neked is a bakon, Agellám?*” Z. piacnapok hajnalán szinte ébren alszik. A lovak patái ütemesen kopognak a macskakövön. A heti piacra hozza portékáját a környékbeli parasztság. Száz közül is kihallja, megismeri az apja kocsiját (→ *édesanya/apa*)

Az egyes szótári karakterek szerveződése tehát jól látható. A címszavak vastagon, az utaló szócikkek dőlten vannak szedve. Dőltek egyébként még a „vendégszövegek”, a különböző idézetek, kommentárok. Szintén kurzív a címszó kifejtése, „elsődleges” definíciója, amely után normál tipográfiával következik a címszó részletes taglalása, a konkrét élettörténet, az „önéletrajziség”.

4. Kutatási célok és irányok

Hangsúlyozzuk, hogy jelen dolgozat elsődleges kutatási célja a szótár-regény belső utalásrendszerének feltárása. Ehhez kissé módosítani fogjuk Tolcsvai Nagy Gábor szövegtanának elméleti meglátásait igazodva ezek-

hez az utalásstruktúrákhoz. Természetesen megpróbáljuk igazolni az utaló szócikkek – az egyes grammatikai utalóelemekhez hasonló – jelentéssel való feltöltődését. Továbbá igyekszünk választ adni arra a kérdésre, hogy az utalóelemekkel, pontosabban: az utaló szócikkekkel való játék vajon megbontja-e a mű lineáris olvasatát, olvashatóságát. Megközelítéseink, megállapításaink annyiban kognitív eredetűek, amennyiben Tolcsvai szövegtana az.

4.1. A szócikkek utalóelemei

A *házasság–esküvő* címszók utalási problémájával már foglalkoztunk, lényegében hasonló elveket követünk az utaló szócikkek vizsgálatakor is, bár a teljes utalásrendszert itt nem áll módunkban felvázolni. A címszavakra vonatkozó utalási metódusokat ezzel az egy példával ki is merítettük, de a regényben két komolyabb hivatkozásrendszer is formálódik: **egyrészt** a különböző monogramokhoz, rövidítésekhez, **másrészt** az explicite jelölt utaló szócikkekhez kapcsolódók.

4.1.1. Monogramok, rövidítések, egyéb kifejezések mint utalóelemek

Az esetek többségében a regényszöveg szereplői nincsenek teljes néven megnevezve, ha viszont igen, akkor a történet szempontjából indifferens szereplők (pl. Nusi néni). A regényben megjelenő monogramok pedig a regényen kívülre utalnak. Pont utóbbi tulajdonságuk miatt nem foglalkozunk részletesen ezekkel az implicit utalóelemekkel (szűkebb értelemben vett allúziókkal), de nem is hagyhatjuk őket figyelmen kívül. E „monogram-típusú” vagy körülírással élő utalóelemek a regény, pontosabban a regényíró szubjektum szempontjából lehetnek lényegesek (pl. Z., a férj; Ill., a kisgyermek stb.) és kevésbé lényegesek (pl. G. L., H. V. É., „V. L. regénye”, „L. I. James Bondos regénye” „D. J. énekelt versei”, „T. O. paradigmatisuk mondata” stb.), amelyek újabb és újabb (szöveg)világokat aktivizálva konstruálnak újabb és újabb olvasatot.

Míg azonban előbbieket (Z. és/vagy Ill.) „jelentése” elsősorban a regényvilágból épül ki, utóbbiak elsősorban a vajdasági („értő”) olvasók emlékezeti, kulturális tudásával kerülnek kapcsolatba, más és más olvasati lehetőség(ek)et konstruálva, de egyben lokális kötöttségeket „elszenvedve”.

Szintén ide sorolható az a jelenség, amikor a szövegben a magyar köznyelvi normának nem megfelelő, idegen szó jelenik meg. Ilyen például a „szesztrák” (16). Hasonló idegen elemek és (meg)értésproblematikák jutnak kifejezésre a következő idézetben, amelyhez a narrátor magyarázatot, ejtéstechnikát is csatol: „V.-né mesélte, hogy első, dél-szerb (mert az sem mindegy, hogy milyen szerb: pl. vajdasági [azaz őslakos, régi], szerbiai

[magyarosítva: „szerbijánác”], likai [magyarul ejtve „lícsány” – a folyamatosan háborúzó és erőszakkal betelepülők többsége] – egymást sem kedvelik túlságosan, nemcsak minket, másnyelvűeket, de ezt csak az értheti, aki maga is itt él!) származású férjének családjában az asszony köteles volt felállni ültéből, ha a család valamelyik férfitagja (akárha gyerek is!) belépett a szobába” (78–79). Vagyis az „ezt csak az értheti, aki maga is itt él” világosan kijelöli, mintegy utal az értelmezés, az érthetőség lokális kötöttségére. Ugyanez a probléma merül fel a következő idézetben is, csak itt már nem a „nyelvi értelmezés” kerül központi pozícióba: „Egy kissé rövidlátó orvos vizsgálgatta – a falubeliek tudják, hogy melyik nagymama volt az – M. nőszemélyt” (114). Itt tehát a megértés lehetősége egy mikroközösségre zsugorodik, de ezzel – és persze a különböző monogramokat, rövidítéseket is ide értve – mintegy erős referencialitást is sugall nemcsak a *kurva* szócikknek, de egyben a teljes regénynek is.

Mivel ezeket tehát kifelé mutató hivatkozásokként (szűk allúziókként) kezeljük, nem foglalkozunk velük, sőt hűek maradunk ahhoz a szerzői intencióhoz, miszerint „A **Családszótár A-SZ** a család legáltalánosabb fogalomkörét értelmezi egyes – ritkábban (a jelentéstér teljesebb beláthatósága érdekében) többszám első személyű beszéddel” (7).

4.1.2. Az utaló szócikkek mint utalóelemek és mint „üres szavak”

Az utaló szócikkek elemzésére külön hangsúlyt kell helyeznünk, ha szem előtt kívánjuk tartani azt a kijelentést, hogy a regény önmagát kontextualizálja. Elméleti szinten tehát ezekkel az elemekkel kívánunk behatóan foglalkozni.

Egyértelmű, ha ragaszkodunk a lineáris olvasás alapkövetelményéhez (lásd lejjebb), hogy a legelső *abortál* = *abortusz* „című” szócikk utalószavai – a szócikk pozíciójából eredően – szemantikailag „üres”, az utolsó, a *szülés* = *születés* utalószavai viszont többszörösen telítettek.² Persze az „üresség” relatív kategória, hiszen az olvasónak minimum egy-két szótári, esetleg „tapasztalati”, világnézeti stb. tudásanyag rendelkezésére áll. Az első szócikk legelső mondata rögtön egy újabb keretbe foglalja a regényt, hisz már azonnal az utolsó címszóhoz navigál: „A → *szülésnél nem létezik nagyobb fájdalom. L. azt mondja, mert nem tudom, milyen az ~.*” Nem mellékes körülmény az sem, hogy az utolsó szócikk utalószavainak feltöltöttsége mellett itt explicálódik az Ill. rövidítés is, először néven nevezve élete legfontosabb „kategóriáját” – a

² A terminológiai interferenciák elkerülése végett nem árt tisztázni, hogy mi „telítettség” az utaló szócikkek jelentéssel történő megtelítődését értjük, amely természetesen a regény kontextusrendszerében lesz érvényes folyamat (lásd *Az utalásrendszer működésének elméleti háttere* című fejezetet).

narrátor és a regény egyetlen fix pontját –, Illésékét: „Nem tudom. Nekem szerencsém volt. Illéske második nekifutásra lent volt a lábam között” (135). Ez a szerzői magatartás a regény aspektusából szemlélve érthető is, hiszen – mint már idéztük – „[k]özponti motívuma a gyermek, szervező elve a nyíltság, látószöge perifériáról betekintő” (7).

És hogy mennyire fontos szerepe van a regénybeli utalásrendszernek, arról maga a szerző vall *Útmutató...*-jában: „A → jel összefüggésekre mutat. Arra ösztönöz, hogy olvass hozzá egy másik szócikkben. Hogy kapcsolod össze. Hogy gondold újra. Hogy ismerj magadra” (8). Ha az utaló szócikkekkel kapcsolatban egyfajta statisztikai elemzést végzünk, megállapíthatjuk, hogy a legtöbb utalás (összesen 19) az *anyára* mutat, holott önmagában ilyen címszó nincs (vö. *az anya = anya*). Viszont ha az egyenlőségjellel kapcsolatban idézzük a szerzőt, akkor az utalások számát 24-re növelhetjük: „Az = az, ami egyenlő, ugyanaz” (8). Vagyis 19 + 2 *az anya* + 3 *az anya = anya* utalás. Ha pedig maradunk az „anya” fogalomkörénél, még 4 utalást adhatunk hozzá az eddigiekhez: 2 *édesanya* + 2 *édesanya/apa* utalást, holott a szótárban önmagában a teljes *édesanya/apa* utalás létezik. Erre a fogalomra tehát 28-szor történik rámutatás, vagyis az „anya” a legtöbbet hivatkozott elem. A szerző 3-szor utal rá a *szülészet* → *szülés* és a *szerelem = szerelmes*, 2-szer az *anyatej*; *anekdotázás*; *abortuszmese*; *abortál = abortusz*; 1-szer a *menstruáció*; *kurva*; *közösségi szokásrend/jog*; *gyer(m)ek*; *férfi*; *ember*; *család*; *boldogság*; *az apa = apa*; *az anya = anya*; *anyaország*; *anekdota* szócikkben. Mindebből és az életrajziság kritériumrendszeréből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a regény narrátora az „anya” fogalomkörét (is) mintegy központi kategóriaként értelmezi, az életrajz, az önmegismerés szempontjából mind az olvasónak, mind pedig a narrátornak a legjobban kell ismernie. Az sem véletlen, hogy a *szülészet* → *szülés* és a *szerelem = szerelmes* szócikkben hivatkozik rá a legtöbbet.

A legkevesebb utalás van a következő kategóriákra: kettő az *anekdotázó*; *boldogtalanság*; *Budapest*; *szokás* (a vele kapcsolatos észrevételeket lásd lejjebb); *menstruáció*; *paradicsomfőzés*; *szex* szócikkekre, egyetlen utalás pedig az *anyatej*re.

Az utalásokkal kapcsolatban néhány következtetlenségre ki kell térnünk. Általánosságban megállapítható, hogy nem következetes a szótárregény a tekintetben, hogy nem minden konkrét szócikkkel rendelkező szóelőfordulás jelenik meg utaló szócikként (vagyis →-lal ellátva). Ez elsősorban a konkrét szótáriság mítoszát rombolja le, ha már a szótár(regény) „a fogalmak pontos tisztázására való”. Tény azonban az is, hogy minden ilyen szóelőfordulás „nyilazása”, az esetleges „lapozgatások” lassítanak a szöveg befogadását.

A komolyabb következtetlenségek azonban a következőkben foglalhatók össze. Noha két utalás van a *szokás* címszóra (*az anya = anya* és a *boldogság* szócikkekben), ilyen címszó nem létezik, *közösségi szokásrend/jog* viszont igen. De az erre a kategóriára való utalás is problémás, egyrészt azért, mert *az anya = anya* és *az apa = apa* címszavak a *közösségi normarend* (és nem „szokásrend”) utaló szócikket tartalmazzák, másrészt pedig azért, mert a *jog* komponensre egyetlen szövegelem sem utal. Egy másik furcsa jelenség, hogy utaló szócikkekként jelen van az *édesapa* (a *család* szócikkben), a *halpaprikás* (szintén a *család*ban) és a *vásárlás* (a *férfiagyban*), viszont a szótárnak efféle tételei nincsenek, azaz ezek üres utalások. E hiányosságok minden bizonnyal „[...] a szótáríró szövegszerkesztői adottságaiból fakadnak” (8) – hangzik el az *Útmutató...*-ban, ám szintén mítoszrombolók.

5. Önéletrajz és szótárforma

Hogy hogyan egyeztethető össze a szótárforma és az önéletrajziság, azt elsősorban a szótárregény szövegszerkezetéből próbáljuk meg levezetni. Célszerű ebből a szempontból újra ide idézni Bence Erika „pókháló-metaforáját”: „Az ilyen történetregény pókháléhoz mérhető szövegháló, amelyet lehetetlen elhagyni, mivel nem ceruzával, írógéppel vagy szövegszerkesztővel hoztuk létre, hanem magunkkal, világban jelenlétünkkel; tőlünk függetlenül is létezhet kiterjedése. Kívülről nem láthatjuk: benne vagyunk” (5–6). A „világban jelenlétből” és az „én struktúrájából” levezetett, átrendszerezett alkotási mechanizmus így tulajdonképpen az élet széttördeltségét alkotja meg. Ezek egyenes manifesztációi voltaképpen a szótár rövidtörténetei, „történetfüzérei”, ha úgy tetszik: szócikkei. Maga a „szövegháló” pedig akár kognitív értelemben is érthető: a megismerő, az átélő szubjektum önéletrajzáinak központi metaforája.

A szócikkek egymásra utaltságát, az énszerkezet reprezentálódási mechanizmusát Vasy Géza–Temesi Ferenc *Por* című művére fókuszálva – a következőképpen foglalja össze: „A szótárforma ötlete, lényegi utánozhatatlanságából is következő nagyszerűsége valóban csak forma. Mit tesz lehetővé ez a forma? A rész és egész dialektikájának felkavaró élményét tudja adni. Részletet rengeteget tudunk. Sokat meg is ismerhetünk szájhagyományból, könyvekből. S képünk van mindig – világképünk – az egészről. De hogy rész és egész hogyan, miként mozog valójában, hogy az újabb rész miként formálja az egészet is, s hogy ugyanakkor az egész miként vonja be a maga értelmezési tartományába a részt, annak kevés szemléletesebb irodalmi példája akad ennél a regénynél” (VASY 1987; 85).

Természetesen Vasy e megállapítása a *Családszótár*ra is vonatkoztatható, de hogy mindebből hogyan lesz mű, irodalmi megnyilatkozás, azt

Bence Erika fejti ki a *szülés* = *születés* „című” szócikkében: „Akkor határoztam el, hogy megint írni fogok, amikor Ill.-ke megszületett. Igaz, hogy azóta majdnem öt év telt el, de most hozzáfogtam. A szülést írom meg. De irodalmi prózára tényleg képtelen vagyok. Ezért elhatároztam, hogy e köztes térben (regény és szótár között) írom meg, *mi az a rettenetes szégyen, ami a nőiség legmagasztosabb tartalmával függ össze női lelkekben. Ami ráül a lelkekre. És elrontja a legszentebb örömet*” (133). Talán nem tévedünk akkor, ha ezeket a mondatokat tekintjük a regény kulcsmondatainak, központi gondolatának. Ezek egyrészt komoly utalások az alkotás folyamatára, másrészt pedig a legmasszívabb önvallomások, a legszubjektívebb életérzések kifejezői. A „köztes szövegtér”, a szótáriság mint megszólalási lehetőség szintén a szöveg, pontosabban a szövegtípusnak a kognitív szerkezetére – mint objektív formára – reflektál: abban képes elhelyezni szubjektív hangvételét, hangnemét. Hasonlóan vélekedik Berényi Emőke is, aki a következőket állapítja meg: „Bence Erika szövegénél [...] maga az »előhívási alakzat« is jelentéssel bír: az élet körforgására, a »minden mindezzel összefügg« megcáfolhatatlan elvére hívja fel a figyelmet a nyilakkal, egyenlőség- és behelyettesítőjelekkel meg kurzívval teletűzdelt szótárformával. [...] A *Családszótár* lapjain egy magányos ember önelemzését a fókuszpontjába állító családtörténet bontakozik ki, mely lehetőséget ad rá, hogy más famíliák legendáriumával kiegészülve, egy folyton mozgó, »nyitott szövegkorpuszba« behelyezkedve a vajdasági magyar nők családjainak történeteivé terebélyesedjen” (BERÉNYI 2010; 4).

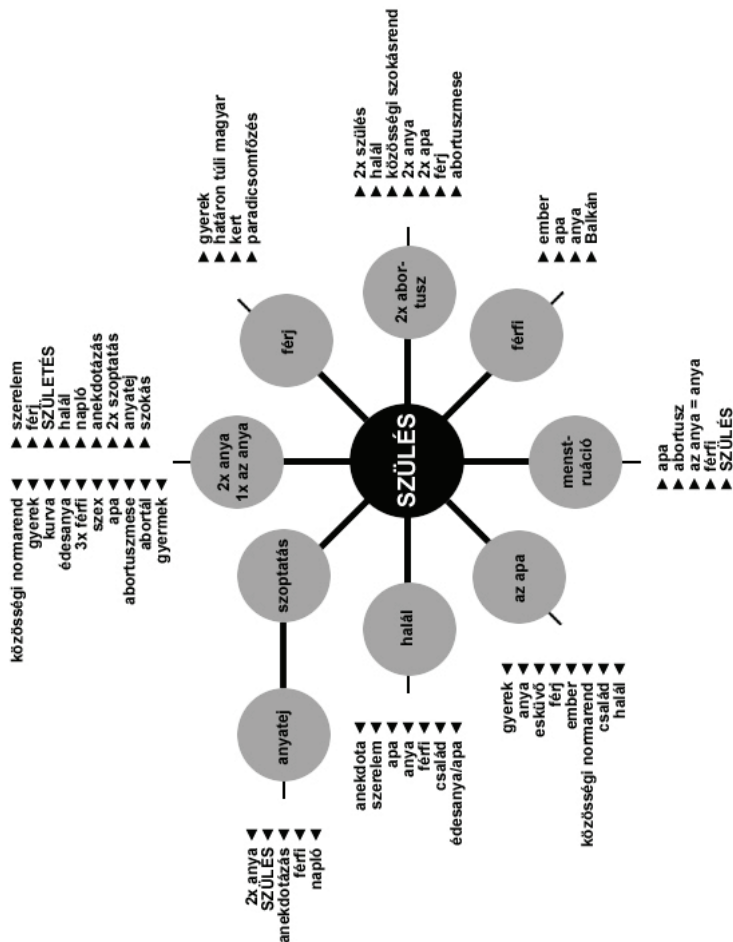
Noha az önéletrajziság szűkebb értelemben vett irodalmi vonatkozásaival nem kívánunk foglalkozni, néhány helyen azonban idéznénk Berényi részletekbe menő irodalmi megalapozottságú megállapításait. Berényi a regény témarendszerét, vallomásosságát a következőképpen foglalja össze. Bence Erika műve „egy patriarchális világban, egy »férfiországbán« kisebbségiként, egy aprócska faluban értelmiségiként, kutatóként és egyetemi tanárként élő nő vallomása” (BERÉNYI 2010; 3–4). A fent már általunk is körvonalazott objektív-szubjektív „játékformát” Berényi így látja: „A jelen horizontjából szemléli a saját »kisgyűlölet«-kútjának, megaláztatás-kosarának, vagyis családjának az alakulástörténetét, s ezzel együtt magának a családnak, mint a törzsi mitológia alapsejtjének a legáltalánosabb fogalomkörét értelmezi egyes-, ritkábban többszámban, a szótárak tárgyilagosságát sutba dobó szubjektivitással. Szembetűnő vonása a nem egyszerű kegyetlen őszinteség és a kíméletlen, minden részletre kiterjedő pontosság” (BERÉNYI 2010; 2). Mindezen megállapításokat az „önéletrajziségra”, az önéletírásra transzformálva Berényi a következőket hangsúlyozza: „Az önéletírás mátrixának összetevői, a referencialitás, az emlékezet és az én

fogalmi, továbbá a szerző, a narrátor, valamint az elbeszélő én figurájának viszonyrendszere mind-mind fellelhetők a *Családszótárban*” (BERÉNYI 2010; 5). Utóbbi megállapításból szintén alátámasztódik a szócikkek generikus értelemben működő manifesztációja is (vö. az egyes szócikkek névelőhasználatával kapcsolatban megállapítottakkal).

6. Az utalásrendszer működésének elméleti háttere

Az utalásrendszerek működésének elméleti vonatkozásait a leginkább „feltöltött” szócikkek – értelemszerűen az utolsón, a **szülés** = **születés**en – mutatjuk be, tudniillik – a lineáris olvasásból kiindulva – itt már minden hivatkozást ismertnek feltételezünk (a monogramok, rövidítések is már nagyjából telítettek). Így ez a kategória a lehető legmaximálisabban „jelenti” azt, amit szerzője definícióit bevetve közölni kíván. (Természetesen – mint már utaltunk rá – e szempont alapján az első, az **abortál** = **abortusz** szócikk a legkevésbé telített.)

A **szülés** kategóriája – az egyenlőségjelet figyelembe véve – ugyanazt „jelenti”, mint a **születés**. A lejjebb látható grafikából pedig az következik, hogy a szürke körökben lévő kategóriák vannak a legszorosabb kapcsolatban vele – legalábbis első fokú kapcsoltsági szinten. Ezeknek a címszóknak természetesen külön-külön megvan a belső utalásrendszerük. Ha ezeket is kilistázzuk, még egy szintet lépünk (a grafikán a ►-lal jelölt kategóriák), az utalások száma kb. megháromszorozódik, majdnem a teljes regénybeli címszót „aktiválva”. A **szülés** = **születés** fogalomkörrel a második kapcsoltsági fokon azonban nem formálódik kapcsolat a következő „teljes” címszókkal: **anekdotázó; anyaország; boldogság; boldogtalanság; Budapest; féltékenység; férfiagy; fiatalág; menstruáció**. Vagyis a szülés mint központi kategória e fogalomkörökkel „tisztes” távolságot tart. Elsősorban tehát bizonyos tértérkategóriák esnek ki ebből a körből, de ami a leglényegesebb, a kétfajta érzelmi beállítódás is. A narrátort idézve a **boldogság** az a kategória, „[a]mi nincs” (44), másrészt – épp a születéssel kapcsolatban mondja a következőket: „Boldognak kellett volna lennem, amikor megszületett a → gyerekm. Azt mondják, felejthetetlen pillanat. »Istenem, mit csináltam magammal!« – ordítottam dühösen a szülőasztalon” (46). Igaz azonban, hogy a gyerektől a narrátor „időnként nagyon boldog”, ám az explicit utalásrendszert illetően is jól jut kifejezésre az érzés hiánya mind a születéssel, mind pedig a születéssel kapcsolatban.

A szülés = születés szócikk utalószói feltöltődésének rendszere

„A szövegtani megközelítések egyik legfontosabb kérdése abban áll, hogy a szöveg belső felépítését, a szöveg különböző elemeinek összefüggéseit milyen keretben, hogyan modellálják” (TOLCSVAI NAGY 2001; 155). Ebből az alaptételből egyenesen következik kutatásunk legfontosabb feladata, a regény utalóelemeiben kifejezésre jutó összefüggések feltárása. Ezek az összefüggések tulajdonképpen hagyományos szövegtani kapcsolattípusokra vezethetők vissza, elméleti megragadásukra a *koreferenciajelenségek* a legalkalmasabbak, így mi is ezekhez tartjuk magunkat. Az utaló szócikkek így tulajdonképpen névmásoknak tekinthetők, már csak abból a szempontból is, hogy jelentésük a regény kontextusán

belül alakul ki összefüggésben a narrátor önéletrajz-írói intencióival, „defináló” szubjektumával. Mindezt alátámasztja, hogy „[a] névmás rámutató és utaló, referáló funkciója szemantikai és pragmatikai keretben már a mondatban érvényesül. Ez a szerep hasonlóképpen érvényesül a szövegben is, az egyik legfontosabb mikroszintű kapcsolatfajta eredményezve” (TOLCSVAI NAGY 2001; 171). Persze esetünkben szépen körvonala-zódik a magasabb szintű, az egész szövegre kiterjedő utalásrendszer. Nem kívánjuk részletesen elemezni a névmások és az utaló szócikkek viszonyát, az egyszerűség kedvéért mindkettőt proformának tekintjük (a legtalálhatóbb terminus talán a *pszeudodenotatív proforma* lehetne), ebből és csakis ebből adódóan lazább értelemben pedig endoforikus (ko)referenciarendszerként értelmezzük a fenti ábrán világosan explikált utalásrendszert. Mindent összegezve egy mikroszinten érvényesülő terminust kívánunk a teljes, az egész szövegre vonatkoztatni. Erre tehát a legalkalmasabb a koreferencia, vagyis az ’együtt utalás’, az ’együtt referálás’ jelensége.

„Az együtt referálás [...] azt jelenti, hogy két (vagy több) különböző nyelvi elem ugyanarra a dologra vonatkozik egy szövegben. Nyelvi elemen valamely kis nyelvi egység értendő, tehát szó (ha ragozható, szóalak) vagy szóelem (morféma), illetve valamilyen korlátozott terjedelmű állandósult vagy alkalmi szókapcsolat (a különböző nyelvtanokban szintagma vagy csoport, frázis, vonzatszerkezet és frazéma, általában valamilyen főnévi csoport). A »dolog« meghatározása kevésbé egyértelmű a jelentéstani szakirodalomban; itt a továbbiakban egyelőre azt az entitást jelenti, amely a világban elkülöníthetően érzékelhető vagy elképzelhető, az elmében reprezentálható [...], és ezáltal valamilyen nyelvi formában jelölhető. E ponton a »dolog« helyett bevezetjük a referens kategóriáját: a referens az a szövegbeli (szövegvilágbeli) régió, akár nominális, akár relacionális, amelyre meghatározott szövegbeli elem referál (vonatkozik)” (TOLCSVAI NAGY 2001; 180–181). Ebből a definícióból szinte magától értetődik, hogy mi „nyelvi elemen” tulajdonképpen az utaló szócikkeket értjük, amelyek zömében névszói kategóriák: egyszerű szavak (névelősek vagy névelő nélküliek, például *az apa = apa*), összetett szavak (például: *férfiagy*), szókapcsolatok (*közösségi szokásrend*), esetleg névutó-mellékneves kifejezések (*határon túli magyar*); kisebb számban igék (*abortál*). A „dolgok” pedig – szemantikai értelemben – voltaképpen a szócikkekben kifejtett „jelentéstartalmak”, szövegtipológiai értelemben rövidtörténetek.

Ebből az elméleti megállapításból az következik, hogy az utaló szócikkek anaforikus és kataforikus szerepkörűek lehetnek a szótárregény teljes kontextusában. Mivel azonban itt most az utolsó szócikk utalóelemeivel foglalkozunk, ezért az itt felbukkanó forikus elemeket anaforáknak te-

kintjük, pusztán az utolsó szócikkbéli pozíciójukból adódóan. *Az anya = anya, az abortusz, a férfi, a menstruáció, az apa, a halál, a szoptatás (anyatej)* címszók kifejtései pedig referensek (szűkebb értelemben antecedensek). Így voltaképpen egy meglehetősen egyszerű utalási háló veszi körül a *szülés = születés* szócikket (vö. a fenti grafikával).

A forikus elemmel kapcsolatos fenti megállapítás egy apró korrekcióra szorul, legalábbis szemantikai komponensét illetően. Tolcsvai szövegtana is kitér arra – leginkább Halliday–Hassan elméleteire alapozva –, hogy „[a]z utalásban két elem vesz részt, az egyik az utaló elem, amely önmagában szemantikailag nem értelmezhető, a másik az utalt elem, amely szemantikailag értelmezhető (tartalmas). Az utalás akkor jön létre, ha a két elem a szövegben azonosnak, vagyis azonos értelműnek minősül. Az utalás (mint szerkezeti jelenség) egy elemnek egy másikra való szemantikai jellegű utalásával (procedúrájával) létrejövő viszony: »a kohézió az utalás folyamatosságában található« (TOLCSVAI NAGY 2001; 184). Nehéz azonban a *Családszótár* esetében efféle „feltöltődési” folyamatokról beszélni, hisz az utaló szócikkek eleve tartalmas jelentésű lexémák vagy szintagmák. A szerző jelentésképző intenciója – önmaga élettrajzi vonatkozásaival élve – azonban valamilyen szinten átírja az utaló szócikkek szótári jelentését. Az viszont egyértelmű tény, hogy a *Családszótár* az elemek szemantikai egymásra utalásából kialakuló viszony logikáját veszi alapul önmaga strukturalódásakor, primer (szöveg)szerkezetének megkonstruálásakor.

Noha a *féltékenység* címszó második fokon sincs kapcsolatban a *szülés = születéssel*, a fent megállapított „eleve” telítettséget azért illusztráljuk ennek a szóciknek az ismertetésével, mert ez explicit formában is vitába száll a fogalom alapjelentésével (a tágabb értelemben vett fogalmi sémával), pontosabban az ÉrtSz.-beli definíciójával:

féltékenység [ē] főnév -et, -e [ē, e] (rendszeres számokban)

1. A *féltékeny* (1) melléknévvel kifejezett tulajdonság, vkinek féltékeny volta; az a lelkiállapot, ill. ennek megnyilvánulása, amely akkor keletkezik, ha vki attól fél, hogy szerelmese, házastársa hűtlen lesz hozzá; szerelemféltés. [...]
2. Vélt v. valóságos előnyeink féltése, ill. gyak. a mások sikerének, boldogulásának, szerencséjének irigylése. [...]

a „féltékenység” ÉrtSz.-beli jelentése

féltékenység

Általában szerelemféltést jelent. De Z.-nél nem ebben az értelemben nyilatkozik meg, bár olykor úgy tesz, mintha. A ~ elfed. Saját hibáinkat leginkább. *Vád, amely védetté* (áldozattá, mártírrá) tesz.

[...]

a „féltékenység”
Családszótár-beli jelentése

A *féltekenység* Családszótár-beli értelmezése ugyan él az alapjelentéssel, erre utal az „általában” módosítószó is, ám a „de” szembeállító ellentétes kötőszó a szerzői értelmet preferálja. Az ÉrtSz.-féle jelentés ellenben „alapértelmezett” fogalmi sémát konstruál: „A fogalmi séma szövegbeli megnevezésének és kifejtésének prototipikus formája a lexikonszócikk és az értelmező szótárbeli szócikk, amelyben a címszó a fogalmi séma megnevezése, a szócikk szövege a fogalmi séma kifejtése” (TOLCSVAI NAGY 2001; 276). Mindebből mindössze annyi következik, hogy a szócikkek utalóelemei – természetüknél fogva – nem lehetnek telítetlen lexikai elemek³, olykor kapcsolatba hozhatók a valódi jelentéssel (például az olvasó tudáskeretével, a fogalmi sémával), az esetek többségében ezek ártírt, módosított jelentésével kell számolnunk.

Tulajdonképpen utóbbi megállapítás adja a „**szótáriság**” **leglényegét, és határolja be ön maga kontextualizáltságát**, szűkebb értelemben pedig ezzel a módszerrel épül ki a *szülés* = *születés* szócikk „egyedülálló”, az elbeszélő szubjektumszerkezetét reprezentáló narratív struktúrája.

7. A cím(ek) és a lineáris olvashatóság problémája

Még mielőtt a fent megjelölt problémát részletesebben kifejtenénk, ki kell térnünk a regény címének rövid elemzésére. Tolcsvai ezzel kapcsolatban az egyes tudományelméleti beállítódásokat a következő módon foglalja össze: „A szövegtanok jó része nem foglalkozik a címmel, nem is említi e problémát [...]. Más szövegtani munkák a címet nyelvtani jellemzői alapján jellemzik, s arra a kérdésre összpontosítanak, hogy a cím mennyire része a szövegnek” (TOLCSVAI NAGY 2001; 325). Természetesen mi a szótár-regény elengedhetetlen részeként tekintünk a főcímre (*Családszótár*), figyelmünket azonban nem kerülheti el az egyes rövidtörténetek (szócikkek) „alcímei” (címszavai). Itt azonban az előbbire helyezünk nagyobb hangsúlyt.

Szövegtanában Tolcsvai kitér a címszavak cím funkciójának elemzésére, így érdemes foglalkoznunk megállapításával: „Jellegzetes átmenet a szótárbeli és a lexikonbeli szócikk címszava, amely egyrészt elkülönül az értelmező vagy magyarázó résztől, ugyanakkor szemantikailag, sőt részben szintaktikailag része az értelmező vagy magyarázó résznek” (TOLCSVAI NAGY 2001; 327). Ebből voltaképpen az következik, hogy az egyes szócikkek fejezetcímekként, „rovatcímekként” is értelmezhetők, véleményünk szerint azonban *kvázicímek*ként kell rájuk tekinteni.

³ Nyilván ebből adódóan az is indifferens, hogy névmási vagy fogalmi szójelentésen alapuló koreferenciáról beszélünk. E tekintetben a „típusos referenciális távolság” kategóriájával sem tudunk operálni, pontosabban akkor járunk el helyesen, ha ennek értékét – a szövegegész, a vehikulum fizikai határait figyelembe véve – maximálisnak vesszük.

A cím (metatextuális és tartalmi) funkcióit illetően a tartalmi funkció működését látjuk megragadhatónak, vagyis arra a viszonyra koncentrálunk, amely a *Családszótár* mint fő cím és az „összetett szöveg reprezentációs rendszere” között kialakul, már csak azért is, mert „[...] a tartalmi funkció érvényesülésében [...] a cím és a szűkebb értelemben vett szöveg között valamilyen fokú koherencia feltételezhető (a cím itt voltaképpen kulcsszót ad a szöveghez), vagyis a hallgatónak a cím tartalmából eredően elvárásai támadnak a szűkebb értelemben vett szöveg tartalmával, témájával szemben” (TOLCSVAI NAGY 2001; 325). A *családszótár* mint egyéni és általunk jelentéssűrítőnek tekintett összetétel jó címnek minősül, hisz az összetétel előtagja a témára reflektál, az utótagja viszont olyan hallgatói (itt persze olvasói) elvárást aktivál, amely például a lineáris befogadás, olvasás ellen hatna. A szépirodalommal kapcsolatos „tudáskeretünk”, „sémánk” azonban a lineáris olvasás befogadói stratégiáit evokálják, így a szótáriság és a szépirodalom befogadói kritériumrendszere egymásnak feszül. A jelentéssűrítés mint nyelvtani forma, megoldás feltételezésünk – és az eddig megállapítottak – szerint már csak azért is kiváló „címfogás”, „[...] mert a nyelvtani forma, vagyis a nyelvi reprezentáció behatárolja az elméleti reprezentáció, a feldolgozás lehetőségeit” (TOLCSVAI NAGY 2001; 328). Mivel azonban „[a] cím alapvetően valamilyen témát nevez meg, valamilyen témát foglal össze. Ezért a címben lényegi elem a főnévi összetevő [...]. A főnévi csoportból álló címek lényegében egyetlen módon jellemezhetők:

a) szemantikai szempontból a főnévi reprezentáció aktivizálja az adott főnévhez tartozó prototipikus fogalmi sémát (tudáskeretet vagy forgatókönyvet),

b) pragmatikai szempontból a hallgatóban vagy az olvasóban olvasási elvárás keletkezik, amelynek lényege, hogy az aktivizált prototipikus sémát a szöveg igazolja, kifejtse és specifikálja” (TOLCSVAI NAGY 2011; 328–329 – pontokra tördelés: TOLCSVAI NAGY). Természetesen a címben jelölt „szótár” főnévi elemnek a szövegegész teljes mértékben megfelel, mégis a már említett potenciálkülönbség a „szépirodalmiság” (rendszerint prototipikus) olvasásmódjának irányába mutat – azaz a linearitás felé tendál.

A fentiekből jóformán az is következik, hogy a címnek elengedhetetlen szerepe van a szövegmegértés terén. Hogy ez a folyamat még milyen kapcsolatban van a szövegegésszel, a szöveg fizikai megnyilvánulásával, azt Tolcsvai megállapításával vázoljuk fel: „A szövegmegértést valamilyen elvárás előzi meg, amely a normákból, a konkrét beszédhelyzetből (a szituációs és szociális kogníciókból) és az egyéni motivációkból ered. Ezt követi a vehikulum észlelése, amely egyrészt szekvenciális (lineáris), másrészt a feldolgozás során rekurzív” (TOLCSVAI NAGY 2001; 339).

A fentieket összegezve még a szótárregény esetében sem tartjuk meg-alapozottnak a lineáris olvasást megbontó befogadásmódozatot (vagyis nem tartjuk elfogadhatónak a *Szerkesztési elvek* című fejezetben idézett olvasási stratégiát). Ebből – és a regény utalásrendszeréből – adódóan viszont határozottan valljuk, hogy egyetlen szócikk sem hagyható ki, elsősorban azért, mert különben a szöveg primer struktúráját bontanánk meg, a teljes utalásrendszer abortálódhatna, több esetben zsákutcába futna. Tolcsvai Nagy Gábor Temesinek a *Por* című művére tett megállapításait idézve nyilvánvalóvá válik, miért is támasztható alá a lineáris olvasás a Bence-mű esetében is: „A kognitív pszichológiai kutatások bizonyítják, hogy az észlelésben hiányos adatok kiegészülnek a feldolgozásban, a reprezentációban a már ismert sémák, általában a világról való ismeretek alapján, és ez kivált lehetséges a rövid történetek elbeszélésekor, ill. megértésekor” (TOLCSVAI NAGY 1999; 248).

Az olvashatóság és például az utolsó szócikk kapcsolatának összefüggése így már világos, nem beszélve arról, hogy véleményünk szerint a regény eleve a *szülés = születés* című szócikkbe torkollik, a mindössze közel negyven címszó ismertségére alapozva. A szöveg újraolvasása természetesen már könnyebben engedheti meg magának „az előre és vissza való lapozgatással” történő, erre „ösztönző” játékot.

8. Zárószó

Dolgozatunkban – mindent összegezve – a *kvázi litterális jelentésréteg* megkonstruálódására fordítottuk a legnagyobb figyelmet. Abból indultunk ki, hogy a(z irodalmi) szöveg címszavai – nevezhetjük őket akár kulcsszavaknak is – ’definíció’ értelmükben a narrátor szelfstruktúrájának leképezései, ebből adódóan pedig sajátos átírások. A *valós litterális jelentés* ugyan nemegyszer megmarad a szótárregényben, de egyértelműen egyfajta szubjektív átiratban konstruálódik meg. Ezzel az aktussal tulajdonképpen pragmatikailag is – mintegy az életrajziságból, az énpozícióból stb. eredendően – „kontextualizálódik”. Az egyes szócikkek úgy funkcionálnak szövegszegmentumként, hogy önmagukban a lezártág benyomását keltik, de a szövegegész relációrendszerében mindig egy másik címszóval, a címszavak hálójával alakítják ki a teljes szöveg kontextusát, rendszerét.

Bízunk abban, hogy a *Családszótár* – vagy általában a szótárregények – szövegszerkezeti vonatkozásait sikerült mélyre hatolón feltárnunk. Több elméleti megközelítést mellőztünk, így például nem kívántuk részletezni a fogalmi séma szövegbeli szerkezeti és műveleti viszonyrendszerét, a szöveg értelemszerkezetével kapcsolatos megállapításokat stb. De hogy miért is nehéz átfogó képet adni egy szövegről – erre mi sem törekedhettünk –,

azt Tolcsvai Nagy Gábor megállapításával támasztanánk alá: „[...] egyes elméletek a szövegszerűség (textualitás) kritériumait modellálják, mások anélkül írják le a szöveget, ismét mások összetett jelnek tekintik azt. Egyes elméletek a szövegben is propozicionális jellegű mélyszerkezeteket tételeznek föl, más elméletek nem. Egyes elméletek szerint a szöveget a témája tartja össze, mások szerint nem az. Egyes felfogások a feszítés–oldás szerkezetét ismerik föl minden szövegben, mások nem. Vannak magyarázatok, amelyek a konvencionális retorikai szövegszerkezet meglétéhez kötik a szöveg globális szerkezetét, vannak olyanok, amelyek nem. Más magyarázatok nem tartják lehetségesnek a szöveg általános globális leírását, helyette például a nyelvtudományi leírás által megragadható szövegjelenségek megközelítését javasolják, vagy a szövegtípusok jellemzését és rendszerezését” (TOLCSVAI NAGY 2001; 310).

Talán szövegtanokról kellene beszélnünk? A szöveg a világ legnagyobb égi játszótére!

Kiadás

BENCE Erika (2007): *Családszótár A – SZ. abortál – szülés*. Concordia Media Rt., Arad

Irodalom

BALÁZS Géza (1989): Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében. *Magyar Nyelvőr*, 314–326.

BERÉNYI Emőke (2010): *Szótárregény és hüpnémata*. Kézirat.

DEME László (1980): A szövegtan, a szövegismeret és a szöveg szemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. *Magyar Nyelvőr*, 332–340.

ÉrtSz. = BÁRCZI G.–ORSZÁGH L., szerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest

LOTMAN (1994): (Hivatkozik rá SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 53)

PETŐFI S. János (1994): A szövegösszefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához (Szövegnyelvészet szemiotikai textológiai keretben). *Magyar Nyelv*, 19–30.

SCHMIDT (1975): (Hivatkozik rá SZIKSZAINÉ NAGY 2004; 51)

SZIKSZAINÉ NAGY Irma (2004): *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest

TOLCSVAI NAGY Gábor (1999): A nyelvváltozatok egy irodalmi szintézise. Temesi Ferenc: *Por*. = „*Nem találunk szavakat*.” Nyelvértelmezések a mai magyar prózában. Kalligram, Pozsony, 244–261.

TOLCSVAI NAGY Gábor (2000): A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr*, 494–500.

TOLCSVAI NAGY Gábor (2001): *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

VASY Géza (1987): Egy nélkülözhetetlen szóportár. Temesi Ferenc regényéről. *Forrás*, 10. 83–90.

Levelek

(2012. 07. 20.)

Kedves János!

Megértését kérem, amiért ilyen hosszú ideig nem jelentkeztem, nem mondtam véleményt. Dolgozata kitűnő munka mind hozzáállását, mind a konkrét elemzés eredményeit tekintve! Megfogalmaztam ugyanakkor néhány bíráló megjegyzést is, kérem, gondolkodjon róluk!

1. Tudtommal a többes szám első személy, a „mi” már nemigen használatos az elméleti tanulmányokban! Személyes tapasztalatom szerint is inkább fiatal tanulmányírók teszik – oktanul!

2. Nagyon jó a dolgozata nyelvezete, de több gépelési hibát is észrevettem a mondatokban. Pl. az 1. oldalon az „elvárására” szóalak helyett „elvárása” van, a 3. oldalon a „tudományágakkal” szóalak helyett „tudományágakká” szóalak van.

3. Kissé túlhangsúlyozza Szikszainé Nagy Irma debreceni egyetemi tanárnő könyvének megállapításait, miközben éppen csak tud Petőfi Sándor János professzor szövegelméletéről, szövegtanáról, akitől nála fiatalabbak mindannyian tanultunk, s akinek teljes szövegelmélete van! Nem egyezem azzal, hogy a (magyar) szövegelmélet nincs kidolgozva! Itt jegyzem meg, hogy átfogó elméleti bevezetésből hiányzik a budapesti Szathmári István stilisztika professzorának és az erdélyi Szabó Zoltán (elhunyt) professzor szövegtani tanulmánykötetének ismerete! Fiatalkori szokás és szükséglet a sok idézet, ezen próbálnia kell majd változtatni: idézés helyett hivatkozni, átértelmezni a tudósok megállapításait. Remekül használja Tolcsvai Nagy Gábor professzor tanulmányait! Megírom e-mail címét, próbáljon meg kapcsolatba lépni vele, pl. küldje el neki ezt az írását! tnghu@hotmail.com

4. Visszatérve még Petőfi S. János professzorra: tiszteletlenséget érzek a 7. oldalon a „P. S. J. többszöri emlegetéséhez képest” fogalmazásban, pedig biztosan nem akart az lenni. Maga valószínűleg ténylegesen nem olvasta könyveit, tanulmányait! Esetleg idegenkedik tőlük, de ő ma már teljességgel elfogadott tekintély a (magyar) szövegtanban!

5. Véleményem szerint az interdiszciplinearitás nem zárja ki, hogy a szövegtan autonóm tudomány legyen! Kedves János, szeretettel gratulálok szép munkaeredményeihez, és kellemes nyári pihenést kívánok Magának és egész családjának! Jelentkezésének mindig nagyon örülök!

Barátsággal üdvözlöm:

Danyi Magdolna

(2012. 07. 22.)

Tisztelt Tanárnő!

Köszönöm szépen a választát, elsősorban a kritikáknak örülök, igen lényegesnek tartom az efféle véleményeket, szerintem ezekből lehet meríteni! Részletesen foglalkozom velük. Egyre azonban most ki is térnék.

Igaz, hogy hiányosságaim vannak a szövegtan elméleti vonatkozásainak ismerete terén, ez nyilvánvaló. Kicsit azonban ez az újfajta rendszer is hibáztatható. A mostani PhD-képzés igazából nem felel meg az én hozzáállásomhoz, mint ahogy maga a bolognai rendszer sem. Nem igazán értem, hogy két éven keresztül miért is kell négy-négy tárgyból vizsgázni, amelyeknek ráadásul nem mindig van közük a szövegtanhoz. Sőt. De a szabály az szabály. Mindenesetre míg elkészültem a négy dolgozattal a négy különböző tárgyból (összetett szintagmák, lexikalizációs folyamatok a mai magyar nyelvben, diakrón frazeológia és szövegtan), addig szépen el is múlt az idő, nem beszélve, hogy gyakorlati órákat is tartottam az alapképzésen. Nehéz elmélyedni így, és átlátni a mélyebb összefüggéseket. A harmadik éven nem lesznek azonban ilyen „többlet” vizsgák. Ebből csak az következik, hogy ezért irányult a figyelmem – most csak – erre a két „tankönyvre”.

Sajnálom a hetedik oldal negatív konnotációjával kapcsolatosakat is. Pusztán arra akartam utalni, hogy Szikszainé mintha „nem szívesen” idézné Tolcsvait, pedig Szikszainének a 2004-ben megjelent tankönyve és a Tolcsvai-tankönyv megjelenése között négy év van. És általában kevés szó esik benne a kognitív megközelítésről.

Sokat fogok még elmélkedni megjegyzésein! Fontosak! Úgy viszonyulok sok mindenhez, mint kedvenc „sportomhoz”, a Formula-1-hez: minden technikai beállításnak borzasztó nagy szerepe van a versenyautó precíz működésében...

Köszönöm jókívánságait, átadom a szüleimnek is, és engedje meg, hogy boldog névnapot, erőt, egészséget kívánjak!

Üdvözlí,
Brenner János

(2012. 07. 23.)

Kedves János, köszönöm válaszát! Teljes mértékben megértem bírálatát, majd nem mindenki bírálja az új egyetemi rendszert, viszont – ezt illetően is nagy az egyezés – valószínűleg mégis jobb, mint a korábbi hagyományos rendszer volt. A PhD-stúdiumát illetően: egészen hasonló volt valamikor a magiszterképzésünk, ez még mindig továbbképzés, s nem magára a doktori disszertációra való előkészítés. Mindenképpen hasznos és minden elismerésem a Maga munkatempója és eredményei iránt! Dolgozzon tovább is ilyen szorgalmasan és fegyelmezetten! Szurkolok, hogy valamikor ténylegesen dolgozhasson, taníthasson a Magyar Tanszéken!

A 90-es évek második felében tagja voltam a Budapesti ELTE Mai magyar nyelv tanszékén a Szathmári István és Fábián Pál nagyon neves nyelvészprofesszorok által vezetett Stilisztikai csoportnak, amelynek tagja volt Tolcsvai Nagy Gábor is és Szikszainé Nagy Irma is. TNG közben egy magas rangú, akadémikus nyelvészprofesszorrá lett. Szikszainéval ők együttműködnek. A Maga meglátása igaz. Az ő szemléletük nagyon különbözik. Semmi baj, hogy Maga ezt, akár bírálólág is, észrevette.

Sok szeretettel kívánok ismételt kellemes pihenést! Kedves szüleinek üzenem, hogy ma délelőtt először voltam úszni a nagyon szép új medencében a Prozivkán, kevesen voltak, minden tökéletes volt, nagyon jól éreztem magam! Ajánlom a Maguk számára is!

Baráti üdvözléssel:
Danyi Magdolna

Azok a hajók Itáliába mennek

Részlet az *Asztrahánprém* című regényből

Bognár Antal fordítása

Késő ősze járt. Még a rózsák is sötétebbek lettek a sietős alkonyatoktól. A sušaki pravoszláv Szent György-templom kupolája fénylett a város és az öböl fölött. Éjjelente pedig terepjárók pásztázták Rijeka utcáit.

Két hónappal azután, hogy megérkezett Rijekába, Stanimir százszámra fújta az utcaneveket, kótyagosan rótt a parkokat, lassan ereszkedett alá a trsati lépcsőkön, egyre-másra megtorpanva mélyet szippantott a tenger gyantás levegőjéből.

Rijeka palotái dédelgetett álmait támasztották fel. Úgy suttogetta maga elé a nevüket, mint a lányokét szokás. Egy éjjel a Teatro Fenice kistermében életében először kóstolt francia pezsgőt. Az volt a feketézők, udbások és a kurvák gyülekezőhelye.

Időnként felnyitják a határsorompókat az olasz határon. Egészen az ötvenes évek közepéig tart az olasz kitelepülés, de a horvátoké is. A türelmetlenebbek a tengeri utat választják vagy gyalog vágnak neki a karszt szikláin át. Magányos fenyőfák és az adriai éjszakák sötétje őrzi a lövések nyomán kihunytt szempárok fényét.

Elisabeth Grabner szabályos dokumentumokkal optált Olaszországba. Mielőtt útnak indult, hónapokon át éjszakáról éjszakára elégítette ki az UDB ifjú tisztjének gerjedelmét. Stanimir éjszakai odisszeáinak utolsó állomása rendre ez, a garzonlakás a Kozalon, amikor kilép a terepjáróból, és felkapaszkodik az egykor szebb napokat látott lakóépület sötét lépcsőházában. Elisabeth Grabner szerelmi ceremóniái olyannyira elkényeztették érzékeit, hogy a mundéros elvtársnőktől elment a kedve.

Elisabeth korán odahagyta családját, anyját és nővérét. Apjára nem is emlékezett. Az echte bécsi Rudolf Grabner megbízatással érkezett az első világháború küszöbén Rijekába. Fontos embere volt Lenin körének.

Elnyelte az orosz tenger. Ez az adat nagyban megkönnyítette a nő olaszországi távozásához szükséges okmányok beszerzésének menetét.

Innen Grabner árnyéka Stanimir képzelgéseiben. És a szilaj vágyakozás is újfajta szerelmi fortélyok megismerése után. Az elvtársnők ezekben nem nagyon voltak járatosak.

Elisabeth távozásától lesújtva Stanimir egyre ádázabban veti bele magát az éjszakai feladatok ellátásába. Őrjáratozik a rijekai paloták sűrű árnyai közt.

Egy decemberi éjjelen, karácsony küszöbén, szökött fegyenc a célszemély. A néphatalom névtelen rokonszenvezőjének jeladása a Vidikovacra vezérli a különítményt. Házról házra járva kutatnak utána. Kíséretével Stanimir Karlo Dekleva textilkereskedő villájába is betoppan.

Az álmukból felriasztott házbéliek imbolyognak a folyosón.

Stanimir elosztja egységét az udvaron és a földszinten, maga pedig felfelé indul, az emeletre. Egy ajtó nyitva. Az előszoba márványpadlójára kifut egy fénypászma.

Jó estét, mondja a lilásszürke háziköntösbe burkolózott lány.

Stanimir biccent, és belép a szobába. Bekémlel a masszív bútordarabok mögé, lehajol, benéz az ágy alá. A lány erőteljes mozdulattal szélesre tárja a háromszárnyas szekrény ajtóit. Benyúl a ruhák, kosztümök közé, és megkocogtatja a hátulsó faborítást.

Rejtekejő, mondja gunyorosan.

A tiszt arca egy pillanatra megenyhült, udvarias mosoly ült ki rá. A lány felfigyel a vendég magas homlokára és nyájas tekintetére.

Rejtekejő, mondta hűvösen a tiszt, és a szekrényhez lépett.

A lány oldalához lépve kinyitotta a harmadik ajtószárnyat. Karját előrenyújtva a kabátok és köpenyek közt lassan húzta végig a tenyerét a tartórúdon, végigpörgetve a szorosan álló vállfák fémkampóin. Összerezzen, amikor egy kabát prémgallérján (vagy egy bunda volt az?) kezéhez ért a lány meleg tenyere.

Ott állt a lány szorosan mellette, és nem vette el a kezét a puha, selymes prémről. Stanimir tenyérrel odacsapott a szekrény fa hátlapjára, és egyet biccentve szó nélkül kifordult a szobából.

Hajnáltajt a különítmény felhagyott a hiábavaló kutatással. Amikor pedig visszament legénylakására, szemközt a Hotel Bonaviával, Stanimir behúzta a poros csipkefüggönyöket az ablakán. Délig ébren hevert. Jobb kezének ujjaival olykor futólag végigsimított bal tenyerén, hogy megpróbálja felidézni a prém bársonyát és a lány lánytenyér érintését. Ezen a reggelen olvadozni kezdett Elisabeth Grabner varázsereje, de érintetlenül hagyva titokzatos apjáról, Lenin körének fontos emberéről szóló meséit.

Nem aludt Ema sem, Karlo Dekleva kereskedő idősebbik lánya. Emeleti szobája ablakában állva várta a hajnalt, amikor az öböl kékje halványulni kezd a reggel első pírjától.

Még egy kába, szürke nap virradt rá, mint amilyen színtelen egész ifjúsága: üres üzletek, járőrök az utcákon és habzó szájú szónoklatok az éter hullámain át. De aznap éjjel először pillantott meg egy vonzó ifjú embert, egyenruhában. Ujjainak érintését napokon át ott érezte tenyerén a lány, mindaddig, míg a fiatal tiszttel össze nem találkozott egy vasárnap délután a sušaki felhőkarcolónál.

Szeles, derült nap volt. Orcáját a bunda asztrahánprémje védte.

Hirtelen lefékezett mellette egy terepjáró. Kipattanva belőle az ifjú tiszt ott termett a lány előtt.

Jó napot, köszöntötte udvariasan, és könnyedén meghajolt.

Megint keres valakit, szólt Ema.

Stanimir rámeredt széltől kicserepesedett ajkaira és az asztrahánprém öblében pihentetett gömbölyded, fehér állára.

Azt hiszem, utolértem a szökevényt, mondta Stanimir.

Ema vállat vont. Sok szerencsét, vetette oda, és elindult lefelé a lejtőn.

Egy hónap múltán Stanimir beljebb merészkedett a Dekleva család útvesztőjébe.

*

Elisabeth Grabner után – akiről utóbb kiderül, hogy orosz kém – kapcsolata Emával még egy fontos adat lesz az UDB fiatal tisztjének dossziéjában.

Stanimir nem ügyel a titkosszolgálati mechanizmus működésének részleteire. Az egyik belgrádi villa pincéjében művészi képek együttesére bukkantak rejtélyes módon – mintha ez az eset sem lett volna elég, hogy megtanulja: az UDB szükségleteinek megfelelően visszamenőleg is újra-rajzolható egy életpálya.

Egy üres dosszié a legveszélyesebb. A foltok vádolnak, de kapaszkodók is lehetnek. Viharos időkben a becsületes embereknek semmi hasznuk, így hát kicsi az ázsiójuk.

Stanimirt lassan elaltatja a Dekleva-csillagkép mámorító némasága.

Karlo Dekleva fivére, Gaspar Olaszországba készül családotul. Az okmányok beszerzése körül segítségére lesz Ema udvarlója, Stanimir. Idővel megsokszorozódnak a kíváncsalmak.

A kiskereskedést és a raktárt a Kontinental Szálloda közelében kisajátítják. A néphatalom leszámol a reakcióval. Gaspar feleségével és gyermekeivel optál Itáliába.

Szabadulni szeretne az egzekútori tennivalók szorításából, ezért Stanimir valami nyugalmasabb beosztásra áhítozik.

Egy este észrevétlenül belopózik az őrizetlen raktárhelyiségbe. A csarnok közepén, hunyorgó villanyégőtől megvilágítva, Karlo áll, a takarásban vélhető vevőnek gazdag választékot kínál a portékából.

Rengeteg szőnyegünk érkezett: kókuszpálma, juta, gyapjú, kecskeszőr, velúr és bolyhos szmirnai. A legdivatosabb színváltozatokban, emeli fel hangját Karlo, a levegőbe varázsolva a leomló, láthatatlan anyagokat. Persze, kedves uraim, a minták a divaton múlnak. A káró és a pepita sohasem megy ki a divatból. A legfontosabb az alapanyag, a minőségi szövés és a színek tartóssága.

Karlo az üres polchoz lép. Stanimir kap az alkalmon, és kihátrálva újból benyit az ajtón. Jó estét, köszön rá. Megy a bolt?

Karlo legyint. Áru nélkül nincsen bolt, mondja.

Lesz áru nemsokára.

Csak mi már nem leszünk, feleli. Hogyha eltűnnek a kiskereskedők, jön a jegyrendszer, a sorbanállás.

Szeretnék pár szót váltani magával, szól Stanimir, és amerikai cigarettaival kínálja Karlót.

Aznap este megkérte Ema kezét.

Fél évvel azután, hogy összeházasodtak, Ema és Stanimir Belgrádba mennek. 1950 októberében tágas, háromszobás lakásba költöztek a Nemzeti Színház közelében.

Engem Belgrád Rijekára emlékeztet, lelkenedik Ema. A tenger nem is hiányzik, ha cserébe itt télen havazik.

Ema és Stanimir gyakran járnak zárt jellegű vendéglőkbe. Külképviseleti áruellátókban vásárolnak. Tavaszonként kirándulásokon eljutnak a Kosmajra, a Fruška gorába. A következő nyarat Pula mellett, a katonai üdülőben töltik. Hazamenet pár napig Sušakon időztek. Karlo kérésére Stanimir odaszólt egy rokona, Laura kitelepülési okmányai ügyében.

A gondtalan napokat beárnyékolja az első fagyok egyike novemberben. Ema elcsúszott a lépcsőn. A terhesség negyedik hónapjában. Attól fogva a gyermek fölötti görcsös féltésben leledzik.

1953 áprilisában fiuk születik. A Marko nevet adják neki.

A Deklevák népes családjához tartozók kitelepülési papírjai körüli rijekai tüsténkedése megakasztotta Stanimir előbbre jutását, főleg miután Gaspar szerepet vállalt az olasz Venezia-Giulia rádió hullámhosszán, meg aztán itt volt Elisabeth Grabner emigrációs napjainak tragikus kifejelete. Egy trieszti kuplerájban végzett vele egy UDB-ügynök pontos lövése. Stanimirt hamarosan a hadsereg intendatúrájára helyezik. A váratlan for-

dulatban bizonyosan közrejátszott felesége polgári kötődése. Dossziéjában azonban döntő súllyal Elisabeth Grabner dolga esett latba.

A távozás az UDB kötelékéből együtt járt a lakhatási körülmények megváltozásával. A lakályos szobák helyett be kellett érniük a szűk lyukkal egy újbelgrádi lakótelepi tömbben, a Pohorska utcában.

És bár havas tél jött, Emának hiányzott a tenger. Belgrád már nem emlékeztette Rijekára. Életük elsivárult, csak Marko születése hoz bele színt.

A nyápic gyereknek jót tesz a tengeri levegő. Az év nagyobb részét Ema a szüleinél tölti vele, Sušakon. Esténként olykor, ha felönt a garatra, Stanimir magában beszél, mint ahogy apósa, Karlo tette. Szövetfajták helyett rijekai úri házakat vesz sorra hangosan. A május elsejei ünnepség után, amikor Ema már a tengeren volt a gyerekekkel, Stanimir bevetette magát a Lotos bárba. Akkor csalta meg először az asszonyt.

Marko kétlaki módjára cseperedett fel, hol a gerléket hallgatta a sušaki parkban, hol a varjakat a belgrádi lankákon.

Mentek a hajók a Száván, a Dunán, a Kvarnerón.

Amikor Marko iskolába indult, Ema megint megpróbált beilleszkedni Belgrádban. Minthogy távol állt tőle a korszakalkotó teljesítmény, amelylyel Micsurin ragyogó eredményeket ért el földrajzilag távol eső fajok keresztezésében, Ema behúzódott tengerparti szellemvárosa kulisszái közé, amelyeket Újbelgrád kopárságában megidézni próbált. Így fészkelte be szervezetébe a kór, amely hét-nyolc év elteltével hazaszólitotta Rijekába, a családi sírboltba, ahol a szülei nyugodtak.

*

Miután kivált az UDB kötelékéből, Stanimir kénytelen volt tudomásul venni lakhatási körülményei romlását. A hatalmas szobák, a menyegyzeti gipszstukkók, üvegajtók, masszív diófa ajtókeretek és lakkozott ornamentikus parketták után a Pohorska utcai lakás menhelyként hatott.

De vajon Rudolf Grabner megaludt volna egy ilyen rókalyukban? Ezt kérdezte magától Stanimir már az első éjszaka. Álmatlanságtól gyötörve pirkadatig próbált európai városokban szanaszét fellelhető hasonmásai bőrébe bújni. Amióta megvált az UDB-szolgálatától, ilyen gyermekes játszódozásokban lelt gyógyírt az álmatlanságára.

És nem is békült meg a nyomorúságos zuggal. Egykori kenyéradójától, melynek különféle információk szállításával nyugdíjasként is odaadó szolgálja marad, ellenszolgáltatásképpen, tizenöt év elteltével luxuslakást kapott egy újbelgrádi tömbházban, alig fél évvel azelőtt, hogy Ema eltávozott az élők sorából.

Sovány vigasz egy forradalmárnak, aki tanúja volt a nagy osztozkodásnak a belgrádi villákon, lakásokon, amikor műtárgyak, stílusbútorok, ezüstnemű, porcelánok, ékszerek tűntek el szórén-szálán. Más városokban nemkülönben, de Belgrád volt a jövevények eldorádója, és a nép ellenségeit itt, egy teljes másik néptestet, alaposan megkopasztották. A „dináriak”, az úgynevezett felszabadítók szabadon özönlöttek be az ország minden sarkából, ezért Belgrádban kíméletlenebb volt az osztályidegenek meghurcolása.

A polgár kísértete négy évtizeden át volt mag hó alatt. A nyolcvanas években bújik elő megint, új nemzedékekbe plántálva csírájába fojtott kultuszát. Persze a belgrádi úri nép már szanaszét a világban. Ki a temetőben, ki az emlékekben.

Stanimir csak sokára eszmélt rá, hogy az ő végzete a vesztesek iránti gyengeség volt. Hisz mindenki dédelget magában egy triviális álmot, felnéz a maga Grabner urára, képzeleg selyem nyakkendőről, melyen a tűbriliáns, agarakról és uszkárokról, vadászbirtokról és kastélyról, ágyasokról, összeesküvőkről és édeni szigetekről.

Az ókori egyiptomiak nem ismerték a perspektívát. A térlátás illúzióját az teremtette meg, hogy a figurák részlegesen takarják egymást.

Stanimirnak is voltak ilyen fedő hasonmásai. Egyiküket Marija néni, a családi krónikák őrzője meséiben fedezi fel Marko. A mozgékony vénkisasszony kapcsolatban állt a Dekleva famíliának azzal a másik ágával, amely nem szívódott fel tompaságba veszve az Adria appennini oldalán, hanem kirajzott egészen Milánóig terjeszkedve, és délre, Róma felé. Gaspar, a nagybácsi textilgyárat hagyott fiaira Mestrében, ők pedig az üzletet sikeresen bővítették.

Marija időnként meglátogatta a testvéreit Milánóban, gondot viselt a Deklevák halottairól – gondozta sírjaikat Sušakon –, és évente egyszer messzebbre is elutazott jutalomutazáson az idegenforgalmi ügynökség jóvoltából, ahol dolgozott.

A csatornák édeskés kipárolgása, a paloták a Kozalon, a hajnali gerlebűgás a sušaki parkban – ezt szerette Marko Rijekából.

*

Ema asszony már tizenöt éve csak egy fénykép. Ami testi valóját őrzi még, az ott lapul valahol Stanimir Delić őrnagy szekrényében: gesztenyebarna hajtincs egy 7,65 milliméter kaliberű golyók tárolására való kis pléhdobozban.

Három hónappal anyja halála után Marko egy verset írt *Órák, urnák, rémek* címmel.

Úgy zárandokolt a szekrényhez Stanimir, mint egy oltárhoz, és éjszákánként néha suttogva gyónt előtte. Vén ujjai közt Ema testiségének árva maradéka, mint valami puha prém.

Marko fülében pontosan lekottázódott e mondat lejtése: „Azok a hajók Itáliába mennek.” Miután elhangzott egyszer egy trsati délutánon, ez a hangsor ott élt tovább a homályos celluloidon, amelyen a sötétlő rozmaringágacsok és az asztrahánprém apró csigái sejlenek.

Mindegyik vers megírása előtt ugyanazt az útvonalat járta végig: a barokk oszlopcsarnoktól a sok száz lépcsőn fel a Trsatra. Megállt a lépcsőfordulón, a mediterrán növényzet árnyékában, nézte a várost, az öböl bársonyos vizét, élénken visszahallva minden rezdülést anyja hangjában, ahogyan megjegyzi: „Azok a hajók Itáliába mennek.” Marija hallgat, mélyet szippant a cigarettából, megsárgult ujjai közt az elefántcsont szipkával.

Strófáról strófára, Marko aláereszkedik a mohával benőtt csigavonalon. Az apróska kertek zöldjében feltünedezik a házak egy-egy szürke foltja. Lassan járó órák egy másik időt mérnek.

Az apa gyakorlott szemmel kiismeri magát az útvonalakon. Figyelmesen tanulmányozza a verseket, melyek az íróasztalon egy bőrkötésű dossziében hevernek. Az egykori udbás figyelmét nem kerüli el, hogy a versíró gyakran megtorpan magányos épületeknél, sem pedig mohó igyekezete, hogy együtt lélegezzon a puszpángbokrok, fenyőfák és sötét drapériák fedezékében láthatatlanul létező lakóikkal.

Stanimir egy terepjáró felberregő motorjának hangjára fülel, ahogyan a rohanó jármű a sušaki kacsaringókat veszi. Amott, túloldalt, Opatijában a szövetségi misszió tanyázik.

Hallod-e, te Delić, jelentkezik feddő hangon Đurović őrnagy. Jegyezd meg végre, hogy a jokereknek nem eshet bántódásuk!

A mindenfelől garmadával felbukkanó jokerek sokaságától megszépent ifjú UDB-tiszt nyel egyet. Jelenlétük összezavarja a lépéseket. Már megint elvetette a súlykot. Még egy ügy felgöngyölítését más fogja befejezni. Vagy talán Elisabeth, Gaspar és a sok kérincselése miatt van ez?

Netán túl sokat tud némelyik jokerről?

Sok évvel később a Markóval folytatott beszélgetésekben Stanimir mentegetni próbálja a fiatal udbást. A jokerekre hivatkozik és a mindent berekesztő „olyan idők jártak” szentenciára. Fiát azonban hidegen hagyják apja hasonmásai.

Az Itáliába tartó hajók Marko egyetlen versében sem bukkantak fel soha, noha a homályos celluloidon számos látványt hívtak elő, módosították a távlatot, legyezőként szélesre tágitották a színpadot, amelynek hátterében hősünk egyszer minden bizonnyal elenyészik.

Csáth 'praxisa' és az elmélet

A vágy tárgya(i)

Terry Eagleton Slavoj Žižek egyik legjobb ismerője, a pszichoanalitikus irodalomelméletek egyik közös pontját, a vágy struktúráját értelmezi az *Élvezz! Žižek és Lacan* című tanulmányában.¹ Lacan Freud nyomán annak nevezi a vágyat, ami emberré tesz bennünket. Egy univerzális jelenségként tartja számon, amely megszállja a testet, s ezzel olyan belső hatóerővé válik, ami alapvetően meghatároz minket. Žižek a lacani fogalmak közül a szimbolikust és az imagináriust a valós dimenziója alapján közelíti meg. A *valós* a traumatikus, a kegyetlen, az obszcén, de a borzasztóan élvezetes fogalmi megfelelőit is hordozza. A žizeki elmélet és a csáthi gyakorlat közös tartományát is a teória és a praxis zavarba ejtően széles spektruma jelzi, a zenétől, operától, irodalmon át a lélektanig, amelyet ugyanakkor ugyanannak a jelenségnek a kényszeres önisméltése alkotja. Csáth írásai ennek a valósnak a jelzéseit tartalmazzák, amely a *valóság* jól ismert otthonosság helyett a létezés traumatikus megtapasztalásához vezet. Ez az, amit Terry Eagleton gyönyörű, ám fájdalmas valóságnak nevezett, amelyben a vágy végtelen tartalékai vannak elrejtve. A *valós* a lacani elméletben a létezésünk kemény magja, amelynek létjogosultságát a hiány megléte hozza létre. A valós jelzése nem más, mint a valóság végső határa, amely ellenáll a jelölésnek, ezzel eltéríti a szimbolikus rendszert, ami az emberi önmeghatározás egyik biztos támasztéka. A szubjektum önmaga meghatározásának egyik forrása is a valós, amely örökösen arra ösztönzi, hogy a maga identitását újra megalkossa, ugyanis ez visszatérően szimbolikus világának hiányos voltára ébreszti rá.

Lacan, de még inkább Žižek számára is a valós egyik átélésének lehetősége a *jouissance* fogalmával közelíthető meg. Ez járulékos konnotációival

¹ Eagleton, Terry: *Élvezz! Žižek és Lacan. Magyar Lettre International*, 31. sz. 72–75.

a freudi öröme fontos kiegészítő eleme, hiszen az ösztönélet kiegyenlítésére törekvő minőségen túl egy bizonyos irányultságra összpontosít, amely a lelki egyensúly meghaladását jelenti. Akármilyen szépen és kellemesen hangzik a *jouissance* szó, a fatális vágyat képviseli, amely nem az ártatlan örömből, hanem az élvezet szélsőséges túlzásba viteléről tudósít. Ezzel olyan forrásból szerzünk örömet, mondja Žižek Lacan nyomán, amelynek a kényszeres táplálása az egyénre szabadíthatja a felettes én perverz szadizmusát.

Az *élvezet* az egyik olyan fogalom, amelyet lényegében minden pszichoanalitikus értelmezés elismer, így Slavoj Žižek is egyik legfontosabb valóságelvként tartja számon. A jelenség ellentmondásos alakját éppen abban ismerhetjük fel, hogy érdekes módon a felettes én felszólításával kerül azonos szintre, amely elsősorban az élvezet gépies kiélése során kerül előtérbe. A szlovén filozófus egyik kedvenc élvezetre felszólító mondata mintegy a csáthi világ fogalmi rendszerében is elhelyezhető, hiszen az amerikai vendéglőkben pincérektől hallható, kimért és rideg félmondat, az *enjoy*, olyan rejtett dimenziókat is képes megnyitni, amelyek túlmutatnak a mindennapi élvezetszerzésen és sokféle lelki bonyodalmat kavargathatnak.²

A lacani valós betörését a szimbolikus rendszerbe szinte mindig hasonló többértelmű nyelvi jelölések kísérik. A valós ezért is inkább következményei, mint előzményei alapján ismerhető meg. Így csak annak az eseménynek a végén mondható valami róla, amelynek egyik eredménye a szimbolikus diskurzus zavartalan lefolyásának meggátolása, akadályozása. A valós leginkább egy töréspontot jelöl, amelynek az a jellemzője, hogy a tudat számára lehetetlenné teszi a jelöléssel való teljes azonosságot. A vágy a lacani értelmezésben metonimikus természetű, vagyis a valóságot csak mintegy érintőlegesen képes jelölni, hiszen a nyelvi jelölésnek már a strukturalizmusban is tárgyalt jellegzetessége a különbségben rejlő azonosságra vezethető vissza.

A žižeki szóhasználatban lényegi különbségeket hordozó freudi hátterű *drive* (Trieb) és *ösztön* (Instinkt) fogalmak olyan fogalmi rendszerbe kerülnek, melynek magyarázó elve a természetből a kultúrába való átmenet kettős normarendszerének. Miközben az ösztönök megkülönböztető szerepe a tárgyhoz való makacs ragaszkodásban ölt testet (természetes önfenntartó ösztönök működtetése: evés-ivás, szexuális érdeklődés), a *drive*-nak nincs meghatározott biológiai jelentése, nem konkrét tárgyhoz kötött. Ugyanakkor nem is elégíthető ki teljesen, mert mozgása végtelenül nyitott kört ír le. Žižek az emberi létmód egyik meghatározottságának tekinti,

amely a kultúra közvetítésével jött létre. Ennek egyik szuperjelölője egyszerűs mind a törvény megfelelője, amelynek fontos funkciója a dologhoz való hozzáférés megnehezítése. Žižek bizonyítottan látja, hogy a drive-ok az ösztönökhöz hasonlóan bármilyen új dolgot behálózhatnak. A vágy tárgya lényegében bármi lehet, ez egyáltalán nem függ attól, hogy bármilyen biológiai szükségleteknek megfelelően. A függővé válás a szenvedélybetegség kialakulása során egészen sokféle alakot ölthet, az édesség szeretetétől az egészségre is káros szenvedélyig, amelyek akár egy élet kisiklására is alkalmasak. Ebből is kitűnik, hogy az emberek életében nem az örömszerzés az egyetlen vezérfonal, léteznek olyan komplikált kórképek is, amelyek idővel megzavarják azt a természetes lélektani törekvést, hogy elkerüljük a fájdalmat (vagyis az örömforrást előnyben részesítsük).

A freudi elméletben az örömelv számol a következményekkel is, ám ez a domináns valóságelv nem képes teljesen ellenőrzése alatt tartani a vágyak egészének kiélését. Ez összefügg azzal is, hogy létrejön egy olyan dimenziója a valóságnak, amelyet egészében a Dolog foglalja el. Slavoj Žižek egyik monográfiája, Frederiek Depoortere³ értelmezésében a szubjektumnak a körülményektől függetlenül fenn kell tartania bizonyos distanciát az adott vágyott tárggyal, mert a távolság eltűnése akár végzetes is lehet. A žizeki ontológiában az örömelv helyett a jouissance kap kiemelt jelentőséget, hiszen a szenvedély szubjektumának eltúlzott dinamikája során a törvénnyel is szembekerül, mivel tevékenysége éppen annak megszegésére irányul. Ez a folyamat a hegeli „rossz végtelen” egyik megnyilvánulási formája, amely például egy kábítószerfüggőt állandó határsértésre ösztönzi. A tárgy birtoklása teljesen kitölti a fantáziát, ugyanakkor fenntartja azt az illúziót is, hogy a dolog elérése csupán törvényszegéssel lehetséges.

A vágygal összefüggő másik lacani kategória, az *objet petit a* (amit a francia pszichoanalitikus nem hagyott lefordítani más nyelvekre) a nagybetűs dologgal rendeződik valamilyen viszonyba. Az *objet a* nem más, mint a dolog profán helyettesítése. Ez klasszikus értelemben a gyermek viszonyának leképezése az anyamellhez vagy a széklethez, másrészt az irodalomelméletben is jól hasznosítható hang vagy a tekintet fogalmi megfelelője. Žižek útmutatása szerint a dolog hiányát szinte bármi kitöltheti, amely a dolog profán megtestesülését készíti elő. A hiány negációja azt jelenti, hogy az anya elvesztésével létrejött űrt egy képlékeny jelenség foglalja el, amelynek nemcsak empirikus, hanem érzékfeletti vonatkozásai is vannak. A nagybetűs dologról a kis tárgyra való átvitelt Žižek gondolatmenetében

³ Lásd erről részletesebben Depoortere, Frederiek: *Gianni Vattimo, René Girard and Slavoj Žižek*. T&T Clark, London, 2008. Slavoj Žižek című fejezetét.

együttal a vágyról a drive-ra történő átmenetnek is felfoghatjuk, ahol a vágy metonimikus szerkezete újra és újra elvéti a célját, sosem kerül nyugalmi állapotba. A drive-ot Teresa Laurentis szavai szerint⁴ olyan makacs készítés jellemzi, amely nem egyszerűen egy tárgy megszállására irányul, hanem ennél sokkal többet is képes magába fogadni. Ezt a konok törekvést a szerző szeretetnek nevezi, amely a szeretett személyt veszi körül. Az objektumként előállt jelenségek (egy mosoly vagy egy hangsúly) a valóságnak olyan darabjai, amelyek Žižek szerint egyszerre immanens és transzcendentális minőségeket is felvehetnek, és nemcsak a jelennek, hanem az örökkévalóságnak is üzennek.

A fantázia szerepe elvitathatatlan ebben az összefüggésrendszerben. A romantikus elképzelésekkel szemben Slavoj Žižek arra helyezi a hangsúlyt *Az élvezet metasztázisai* című könyvének előszavában, hogy a jelenségnek hermeneutikai vonatkozásai is vannak. A kanti filozófiában transzcendentális sematizmusaként tárgyalt képzetkörhöz hasonlóan a fantázia jelentősége abban fejeződik ki, hogy strukturálni tanítja a vágyakat. Fontos láncszemet alkot a minket körülvevő szimbolikus struktúrák és a valós tárgyak között. A fantázia ugyanakkor nem univerzális formula, mindig megjeleníti az egyéni vágyakat is. Az említett lacani paradigmátikus *objektum* a egyszersmind a fantázia tárgya is, amely mintegy kiemelkedik a többi fenomén közül, és méltó lesz arra, hogy valaki vágyjon rá. A fantázia hermeneutikai vonatkozásai abban is manifesztálódnak, hogy alapjában véve az identitás alapját jelentő fantázia maga is a másik vágyának következménye. A szlovén szerző ezt a lacani vajon a *Másik mit akar tőlem?* kérdéssel magyarázza, amely szerinte minden fantázia egyik lényegi kiindulópontja. Ez elsősorban abban a törekvésben is megjelenik, hogy a fantázia megpróbálja ezt a kívánságot értelmessé, meghatározottá tenni. A fantázia keretező jellegénél fogva alkalmas arra, hogy számunkra megfelelően szubjektiválja a világot. A személyes nézőpontra keresztül a fantázia romantikus konnotációi ellenére képes a jouissance megfegyverezésére, kordában tartására is. Ennek egyik változata a kényszeres fantázia, amely a törvény útját járva összegyűjti, osztályozza és katalogizálja a szimbolikus valóságon kívül rekedt vágyakat. Ennek egyik motivációja éppen az, hogy a szubjektum azt képzeletben a másiktól, hogy vágyai abban különböznek a magáétól, hogy titkos bejárata van az élvezetek forrásához.

Csáth elmeorvosi írásaiban is a vágyak kielégítetlenségével kapcsolódik össze a fantázia kérdésköre. A pszichoanalízis módszerét alkalmazza *A lel-*

⁴ De Laurentis, Teresa: *A konok készítés* {<http://emc.elte.hu/~metropolis/9902/1au1.html>}

*ki élet alaptörvényei*⁵ című hosszabb tanulmányában is, ahol a pszichológiai törvényszerűségek mintázatát az eltérő lelki késztetésekkel magyarázza. Ezek közül kiemeli a szexuális, az önfenntartási, az erkölcsi, a faji és a valósi törekvéseket. A különböző ösztönrészeket antagonisztikus viszonyok mozgatják, ezért Csáth szerint szinte elképzelhetetlen az egymással ellentétes érdekek kiegyenlítése.⁶ A különböző vágyak konfliktusa szélsőséges esetben a valósággal szemben olyan fantáziát hoz létre, amelynek kiélése az alapvető lelki betegség során tanulmányozható a maga teljességében. A kifejezetten kellemetlen, traumatikus élmények már a felnőtté válás küszöbén megjelennek, ugyanis a modern viszonyok között a férfi élete eleve sérelmekkel kezdődik. Ezt a társadalmi evidenciát Csáth azzal magyarázza, hogy az első komoly szerelem egy fiatalember életében nyilvánvalóan nem végződik házassággal, mert hiányzik hozzá a megfelelő anyagi biztonság.⁷ A valóságban nagyon ritkán található meg az az embertípus, amelynél semmiféle sérelem nem okoz valamifajta traumatikus törést. Az ellentétek halmozódása az extremitások kialakulását segíti, amelyek nem megfelelően oltják ki a szemben álló impulzusokat. A lelki jelenségek mindazonáltal a csáthi gondolkodásban valamifajta praktikummal, célszerűséggel rendelkeznek, amelyek elsősorban a szubjektum fennmaradását szolgálják, még akkor is, ha ez nem a teljesség és a normalitás szempontjai szerint történik. A torzult lelki jelenségeket is a fantázia lélekvédelmező, igazságkorrigáló mechanizmusainak tulajdonítja.⁸ Ennek során létrejön egyfajta automatizmus, amely pótlólagosan érvényesíti a mellőzött érdekeket. A gondolkodás, érzékelés rejtett hibái lényegileg egy cél érdekében történnek. A valóság átalakításának, lelki meghamisításának magyarázata abban rejlik, hogy ezt a beteg azért erőszakolja magára, hogy az így létrejött állapotot élvezze ki. Ez a hamis tudatállapot a téboly. E kórkép részletes esetleírása olvasható egy olyan férfi betegnél, aki egyszerű származása ellenére is szépen haladt a pályáján, egészen addig, amíg munkahelyi ki-nevezését meg nem akadályozták. Mivel képtelen volt az igazságtalanság elviselésére, a férfi mellőztetésének okát inkább kollégáinak tulajdonította, ami hozzájárult az üldözési eszme kialakulásához. A beteg súlyos egzisztenciális kérdésként élte meg a nélkülözését, ami az önismeret helyes alkalmazásával elkerülhető lett volna. Csáth egy másik betegségtípusa a

⁵ Csáth Géza: *Rejtelmek labirintusában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1995. 327–346.

⁶ Ez azért következik be, mert az aktuális szükséglet gyakran feszültségbe kerül az erkölcsi érdekekkel, ami Csáth elméletének egyik lényegi pontját jelenti.

⁷ Csáth Géza i. m. 72.

⁸ Uo. 79.

megcsalt férjek kapcsán saját önéletrajzi vonatkozásait is előhívja. A maga elmélete azonban a gyakorlatban úgy látszik, mégsem volt működésképes, hiszen patológiás gondolkodását ugyanazok a kényszerek mozgatták, mint egykori férfitbetegeit.

Csáth a lelki betegségek kialakulásának három csoportját különíti el. Mindhárom a szervezet túlzó reagálásában manifesztálódik. Az első esetben a védekezés túlságosan állító jellegű, ami különösen azokra jellemző, akik fokozottan alávetik magukat a trauma hatásának. A második betegségtypusnál ennek az ellenkezője figyelhető meg, amikor az egyén letagadja mindazt, amit megélt és ennek az ellenkezőjéről győzi meg magát. A hamis tudat az illúziókeltésben érdekelt. A harmadik állapotra a mellékkörülmények kirekesztése jellemző, a traumás hatás ennek megfelelően automatikusan a motorikus tényezőkre helyeződik át. Ez utóbbi kifejlődésében például az a meghatározó, hogy a mozgások utólag helyettesítik azokat a lelki reakciókat, amelyek korábban elmaradtak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy csak ritkán fedezhető fel tisztán ugyanaz a módszer, mivel az egyén gyakran alkalmaz egyszerre több eljárást is, gyakorta pedig mind a hármat. Az ismertetett jelenségegyüttesnek a semlegesítése akadályokba ütközik, hiszen teljes felszámolásukkal a lélekrészek valamelyike utólag is veszélybe kerül, hiszen kapcsolódásaik sokkal szorosabbak, intenzívebbek, mint a normalitás egyéb szintjein. Csáth rendkívül érdekes megjegyzést fűz az életvágy létrejöttéhez is, hiszen eszmefuttatásából az derül ki, hogy azoknál a betegségeknel is, ahol látszólag az élettől való elfordulás figyelhető meg, valójában paradox módon a legtevékenyebb életösztön munkál. Ez viszont nem elégszik meg egy biztonságos életoptimummal, hanem ennél többre vágyik, s így olyan ideált állít fel magának, amit képtelen megközelíteni.⁹

Csáth végletes „nőideálja”

Csáth elméleti írásainak nagy részében a nő és a férfi viszonyának tradicionális felfogását képviseli.¹⁰ Jól érzékeli a nő helyzetének társadalmi változását, amely a nők fokozottabb közéleti-társadalmi szerepével függ össze (például részletesen foglalkozik a feminista mozgalom térnyerésével), ám ezeket a fejleményeket mégis olyan sémába illeszti, ami nem változtat alapvetően a biológiai törvényszerűségeken. Csáth alapképlete tulajdonképpen a természeti meghatározottságokra épül. Így a nő szerepét

⁹ Csáth i. m. 346.

¹⁰ Lásd a Nőkérdés, szerelem, házasság című alfejezetben közölt írásokat. In Csáth: *Rejtelmek labirintusában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1995

az emberi nem fenntartásában, míg a férfit pedig főként a kereskedelem-
ben, iparban, művészetben tekinti meghatározónak. A nő gondolkodását
a gyorsaság, a gyakorlatiasság és kifejtett emlékezőtehetség alapján jellem-
zi.¹¹ Közben arra az érdekes és némileg ellentmondó megállapításra jut,
hogy a képességek nagyobb részének a nő van birtokában, ugyanakkor a
férfi tulajdonságai értékesebbek. Ennek a minősítésnek hiányos magya-
rázata abban az ideológiában gyökerezik, hogy a férfinak aktívabb szerep
jut a társadalmi életben. Csáth gondolkodásának radikális vonása a társa-
dalmi megítélésében abban is megnyilvánul, hogy a probléma megoldását
elsősorban anyagi dimenzióba helyezi. A nő elnyomott helyzetének meg-
oldása nála mindenekelőtt a női munka megbecsülésében rejlik, amely a
női nem egzisztenciájának megteremtésére kell, hogy irányuljon. Egyúttal
elveti azokat a nézeteket, amelyek a szerelem jelszavával küzdenek a nők
hátrányos helyzete ellen.

Csáth közéleti gondolkodását egy sajátos kettősség hatja át a társadal-
mi intézményrendszer felfogásában is, így az építkezés a rombolás egyide-
jű szükségletéből indul ki, például a házasságkötés vonatkozásában. Gyak-
ran hivatkozik az előzőek ismeretében némileg ellentmondásosan az igazi
szerelmi szenvedélyre, amely kész és megváltoztathatatlan vonzalomként
lép fel nő és férfi között. A hagyományos felfogással szakítva határozottan
erkölcsnélkülinek ítéli, hogy a szerelmespár esküt is tegyen. Ezt olyan túl-
méretezett gesztusnak minősíti, ami egy életre szól, viszont amiért egyik
fél sem tud valós kötelezettséget vállalni. A házasság formális kellékeit
feleslegesnek tartja, olyasminek, amitől az autonóm ember nyugodtan el-
tekinthet. Az erős, független embereknek Csáth szerint ugyanakkor a sza-
bad szerelemben kell egyesülniük.¹² *Saison* című írásában további érdekes
gondolatok fogalmazódnak meg erről a témáról. A farsang jelensége kap-
csán például megjegyzi, hogy ez a hagyomány ma már elveszítette eredeti
rendeltetését azzal, hogy csak az év egy bizonyos időszakára korlátozta
a nagy lakomákat, multságokat. Az általános jólét növekedésével már
több lehetőségük van az embereknek, hogy társas együttlétük az év más
szakaszában is zavartalan legyen. A cikkíró tehát nem a hagyományos
multságok össztársadalmi összefüggései, hanem messzire mutató jelen-
ségek foglalkoztatják, amelyek összefüggéseit érdekes módon a női divat
változásai diktálják. A kor meghatározó szemléletének kialakítására Csáth
írásában hatással van a hasított szoknya, amely mintegy olyan tárgyként
jelenik meg, ami a vágy demonstrálására hivatott: „a hasított szoknya a

¹¹ Csáth i. m. 262.

¹² Csáth i. m. 263.

mai emberek véleményét, gondolkodásmódját fejezi ki: a férfi és a nő egymáshoz való viszonyáról, az udvarlásról, a szerelmeskedésről. Arról, hogy hogyan hódítson a nő és hogyan hódoljon a férfi. Arról, hogy mit tartanak legérdekesebbnek a nőknél, és arról, hogy a nők ezt tudják és tisztelettel tudomásul veszik.”¹³ A rövid szoknya megjelenését olyan jelentőségűnek tekinti, aminél jobbat, jelentősebbet már nehéz lesz kitalálni, vagy mással helyettesíteni. Jelentőségét egy civilizációs találmány, az elektromos lámpa feltalálásához hasonlítja, ami töretlenül befolyásolni fogja a divat és a társadalom jövőjét. A civilizációnak itt is megmutatkozik egy olyan, a szokásostól eltérő mintázata, amelynek szembetűnőek a pszichoanalitikus vonatkozásai.

Slavoj Žižek *A lovagi szerelem és a síró játék* című tanulmányában¹⁴ azt elemzi, hogy milyen kapcsolat van a nőről kialakított kodifikált fantázia és a modern életgyakorlat között, amelyben a szublimációnak semmilyen formája nem található meg. A hiány a szerző szerint azonban csupán látszólagos, hiszen még a szexualitás pusztá tárgyaként felkínált nőképpen is van valami, ami a dolog korábban említett kitüntetettséget fenntartja. A tanulmány igyekszik leszámolni azzal az elmélettel, amely teljesen elvonja a kodifikált fantáziákból a spirituális vágyakat. Érdemes figyelembe venni az összes lélektani lehetőséget, még a szélsőségeket (igaz lehet ez akár a szadizmusra vagy a mazochizmusra is), ahol a deformált vágykép, paradox módon mindig a törvény valamiféle kikényszerítésére vezethető vissza. Ezek kitörölhetetlenül magukon hordozzák Žižek szerint a *kodifikáció perverz logikáját*. Nem is lehet teljesen elválasztani a törvény felettes énjét annak a fonákjától. Az obszcén szuper ego mintegy árnyékként kíséri a törvényes párját. Megjegyezhetjük, hogy erre a jelenségre már Bathyin karneváleméletében utalt, ahol egyik fontos társadalmi jelenséggént tárgyalta a társadalmi törvény szimbolikus felfüggesztését és visszájára fordítását, amikor a társadalom szegényei egy ideig elfoglalhatják a vezetők helyét. A törvény jótékony megszegése ilyen módon azt szolgálja, hogy ezek után a közösségi élet zavartalanul folytatódjon. Žižek Bahtyinnál radikálisabban felveti annak a lehetőségét, hogy esetenként túl kell lépni a közösség írott szabályain. Még a normalitáson belül is rendszerint lennie kell valamiféle devianciának, ami nélkül a dolgok nem működnének.

E kettősségnek a csírái egyidejűleg ott vannak Csáth gondolkodásában is. A žižeki szadista-mazochista magatartásra a férfi-női viszony aszimmet-

¹³ Csáth i. m. 280.

¹⁴ Žižek, Slavoj: Lovagi szerelem és síró játék. *Magyar Lettre International*, 25. sz. 51–55.

riája utal. A tagadás két változatáról van szó: a szerző szadizmusában ott van a közvetlen hatás, amely az agresszív bánásmódból fakad, és a szerződésszerűség is, ami a nőt kötelezi arra, hogy bábuként engedelmeskedjen. Ez a forgatókönyv érvényesül akkor is, amikor a mazochista író megőrzi a reflektáló távolságot, nem ragadják el az érzései, nem engedi át magát tökéletesen a játéknak. Az egyik fontos momentum éppen a mazochista viselkedésében az, hogy a legintimebb szenvedélyeit is teljesen külsődlegessé alakítja át, mintha legbelsőbb vágyai is egy szerződés higgadt keretei közé illeszkednének. A lovagi szerelemre vonatkozó következtetéseit Žižeknek akár meg is fordíthatnánk, és e szerint még a legnyersebb vágykiélésben is lennie kell bizonyos fajta konvencionálisnak, ami a dolog értékét növelni igyekszik. Csáth fürdőorvosi hódításai során előszeretettel él azzal a stratégiával, amely a nők ellenállását a visszatartás és a felfüggesztés eljárásaival kombinálja, miközben önmagát úgy pozicionálja, mint aki teljesen ellenőrzése alatt tartja a folyamatokat. Sokszor ott is élvezetet talál, ahol a legkevésbé várjuk (például az idős női betegekkel való érintkezés során, jó példa erre az özveg V. Emma). A perverzitás logikája így majdnem mindig érvényesül, amikor az orvos látóterébe esetenként egy-egy öreg, csúnya női páciens kerül, akik iránt is képes felkelteni a vágyat az elbeszélő.

A másik nem érzékelése az alárendeltségi viszony miatt csupán arra terjed ki Csáth stubnyafürdői praxisa alatt, hogy a női intelligenciát azzal kapcsolja össze, hogy a női nem képviselője „tudatában van annak, hogy saját testét minden pillanatban látja, érzi annak hatását, mintegy öntudatlanul”. A női testet mintegy ellenpróbának veti alá, amely során éppen hogy az ellenállás mértéke jelenti számára az igazi feladatot. A fennkölt nőiség iránti rajongását Csáth néhány apró gesztus, érdekes vonás, különös testrész bemutatásával érzékelteti. A perverz vágy tárgyaként megjelennek a macskaszemek, fitos orr, vékony boka és egy golyó nyoma a mellkason. A lacani *objet a* jelentősége gyakran mutatkozik meg a hang különösségében vagy a furcsa hanghordozásban. Ennélfogva a fürdőorvos szexuális kalandjait gyakran kíséri a nők részéről a testi odaadás, de ugyanakkor az aktus szóbeli elutasítása (utálatos, szemtelen stb.). Az is előfordul, hogy az orvos nem tesz semmit, nem él a lehetőségekkel. Ilyenkor mintegy kötelességszerűen magyarázatát adja sikertelenségnek (amiért főként a nők fiatal korát és tapasztalatlanságát okolja).

Csáth perverzitását a bűnös boldogságkeresés, a „felix culpa” megléte mozgatja. Érdekessége, hogy egy olyan egyoldalú hallgatóságos szerződést köt a betegeivel, amelyek után a nőknek szinte mindent fel kell áldoznia (házasság, egzisztencia, tisztesség), egy kis élvezetért cserébe olykor jelképesen a megalázást is el kell tűrnie. Gyakran előfordul praxisa során,

hogy pénzt ajánl az együttlétért cserébe a szolgálóknak, egyszer pedig fürdőorvosi tevékenységének egyik legkínosabb epizódjában egy férjezett nő ajánlja fel magát neki, ő mégis úgy dönt, hogy nem szánja meg fiatal páciensét (*Napló*, 1911. június 11-i feljegyzés).

Az obszcén én kodifikációs hajlamának megnyilvánulásai Csáth noveláiból is kiolvashatók. A *Miklós bácsi tanításai* című elbeszélése arról szól, hogy egy meglett nagybácsi milyen, a női nemre vonatkozó gyakorlati tanácsokkal látja el unokaöccseit. Elméletének kiindulópontja az emberi hűtlenség, amelyről az agglegény nagybácsi úgy vélekedik, hogy az egyrészt az emberi természetből, másrészt pedig a házasság tilalmából következik. A hűségnek a nő részéről öt indokát sorolja fel: az egzisztenciális okokat, az erkölcsi motivációt, vallási képzeteket, egészségügyi és szexuális motívumokat. Ha ezeket a mentő körülményeket is számításba vesszük, a nagybácsi szerint csak a házasságok negyedére jellemző a monogámia, illetve a monogynia. A meglett férfi ugyanakkor népes hallgatósága előtt kifejti, hogy nemcsak ezek az úgynevezett jó házasságok lehetnek boldogok, ugyanis léteznek más intézmények is, amelyek növelnék a csakugyan jó házasságok számarányát. Ez a narratíva a maga ellentmondásaival együtt arra is példa, hogy az obszcén felettes én sem képes eltörölni az intézményeket (áttételesen a szerződéses viszonyokat), csupán egy másik, nyitottabb viszonyrendszerbe helyezi át őket (amely átjárhatóbb, ugyanakkor mégsem tűnik el teljesen).

Csáth házassággal kapcsolatos nézetei előhívhatják a megvilágító erejű filozófiai problémák vicces oldalát. Žižek humora kontextuális különbsége ellenére is jól alkalmazható az imént felvetett gondolatmenetre. A házasság intézményes jelenlétének ellentmondása jelenik meg egy közkeletű történetben, egy hiányzó, ugyanakkor mindig jelen lévő ismerős szubjektum alakjában. Egy kelet-európai művészeti galériában tárlatvezetésen vesznek részt a gyanútlan látogatók. A kiállítás címe *Lenin Varsóban*. A csoportnak feltűnik, hogy a politikus nem található meg a festményeken. Feleségét ugyanakkor mégis felfedezik az egyik képen, méghozzá a központi bizottság egyik tagjával, félreérthetetlen helyzetben. „De hol van Lenin?” – kérdezi értetlenül az egyik múzeumlátogató. Mire a tárlatvezető: „Lenin, Varsóban.”¹⁵

A hiány és a jelenlét teljesen összeegyeztethetők Csáthnál, szövegeiben folyvást tetten érhető az ellentétek kiegyenlítése, egymásba alakítása. A társadalmi normák felülírása során folytatólagosan olyan helyzeteket idéz

elő, amelynek során az obszcén felettes én lép fel kodifikációs szándékkal. Például korai novellái nőalakjainak egyik mintája, bizonyos Schneider Irén nevű újvidéki hölgygel való szakításának történetét levelezése is megőrizte. Ezek egy része Csáth beleegyezésével eljutott öccséhez is, ráadásul több mint egyévi szerelem után a szakítás tényét közlő levelét öccsével, Brenner Dezsővel szövegeztette meg.¹⁶ Itt Brenner József meglehetősen szenvtelenül közli Irénnel, hogy „összezsomagolta, majd elégette valamennyi levelét”. Miközben a fiatalember nézi a fel-fellobanó lángokat, úgy érzi, hogy a papírok az ifjúság drága kötvényei és sorsjegyei voltak csupán, amelyek elveszítették értéküket. A porig lesújtott Irénke 1910. március 8-án írt levelében értetlenül áll az események előtt. Különösen azt panaszolja fel Csáthnak, hogy tudatosan úgy alakította az eseményeket, hogy egy illetéktelen harmadik személy is tudomást szerezzen róluk.

Az idősebb testvér ezek után mintegy obszcén szellemi vezetőként is megjelenik testvére mellett. Többször is felszólítja, hogy részletesen számoljon be neki legféltebb titkairól. Közben szüntelenül bátorítja, olykor „ne féljen, benyúlni a nők ingébe”. 1915. április 15-én keltezett levelében, amikor mielőbbi nősülésre akarja rávenni testvérét, nem mellékesen saját magára is gondolva, megjegyzi, hogy olyan nőre essen a választása, akinek nővére is van. A legfontosabb szempont, hogy ne szerelemből nősüljön, ne kövesse el az ő hibáját, inkább vegyen el gazdag lányt. Egy nappal később írt levelében Csáth meglehetősen obszcén fordulattal már az ész királyi előjogait ünnepli, ami képes felülkerekedni a szexuális ösztönökön.

Csáth elbeszéléseinek különösen kivételes alkalmai azok a történetek, ahol a nő alakja az ösztönös viselkedésről leválva a szublimáció tiszta szférájába kerül át. Elszórtan megjelennek azok a lelki társak is, akikkel a narrátor képes empátiás kapcsolatra. Az *Egyiptomi József* című elbeszélésben mintegy megfordítva az imént felvázolt felettes én ellenőrző, korlátozó szerepét, éppen a megjelenített nő válik a kiszolgáltatott férfi szellemi vezetőjévé. Az elmesélt álomban a vágy rejtett működését találjuk meg, amely függetleníti magát a valós traumatikus beágyazottságtól. A narrátor egy egyiptomi fiú alakjában átéli a teljes szabadságot, amely szerinte csak az álomban lehetséges. Az életöröm kiáradását egy anyagi nőalak megjelenése fokozza. Az elbeszélő a lányt megpillantva hosszú idő után először érzi azt, hogy nem feltétlenül kell a másik nem képviselőjét mindenáron meghódítania. A nő a megközelíthetetlen dolog eszményi képviselője, aki férjével, a törvényhozóval, azért lakik távol a várostól, hogy véletlenül se ébresszen vágyat másokban. A másik férfi ugyanakkor most

¹⁶ Kelecsényi László: *Csáth és a homokember*. Noran Libro, Budapest, 2009. 54–56.

sem kerülheti el teljesen a sorsát, ám az egymás iránt felkeltett szenvedély mégsem készíti arra, hogy az asszony házasságtörést kövessen el vele. A történet utolsó színvadi jelenetében a csábító meghajol a házastársi hűség előtt, szimbolikusan is kifejezve hódolatát. Talán ez a női ideálkép az, amely önző fantáziáit hátrahagyva Csáthtal azt mondatta a *Mai emberek szerelmi életéről* című írásában, hogy azok a hangok, amelyek a nők megvetését kérik, hamarosan elcsendesednek; és újra nagyobb tisztelettel, lovagiasabb hódolattal fogják őket körülvenni. A nők ismét piedesztálra fognak kerülni, egészen másképp, mint a lovagkorban, kevésbé látványosan, mégis jól kivehetően.¹⁷ Ennek a nőképnek a továbbírása figyelhető meg Csáth egy másik elbeszélésében (*Irén mama*), ahol egy özvegyasszony úgy kápráztatja el az elbeszélőt, hogy a kötelező távolság végig megmarad közöttük. A nő rendkívüli karakteressége mutatkozik meg, akinek éppen a megközelíthetlensége jelenti a legfőbb értékét, s ezzel egy másik, szublimáltabb, emelkedettebb világba kerül át.

Csáth szerint a nőket általánosságban a szeretet jellemzi. Egyedül ők képesek mindent alárendelni ennek az érzésnek. „Mert a nők minden korban és minden nemzeteknél egyformán szerettek és szeretnek. Ők a szerelem igazi művészei és mesterei. Számukra ez az élet egyetlen célja. Szerelmük mindig egészséges, mindig tökéletes és emellett mindig reális.”¹⁸ Az író ideálja egy olyan társ, aki mindent képes feláldozni a szeretet (szerelem), a másik vágyának kielégítése érdekében. Naplójának, elbeszéléseinek egyik archetipikus alakja gyakran az Izolda-szerű nő, akihez a lelki-szellemi tisztaság képzetei kapcsolódnak. A szűz fogantatás mítoszáat Csáth írásaiban úgy értelmezi, hogy a felfokozott szexualitás vágyképével szemben létezik egy olyan nőideál is, amely nem követeli magának a vágyakat, ám kötelességét képes önfeláldozóan, nagy lelkesedéssel teljesíteni. A Csáth-elbeszélések ritka alanyai közé tartoznak azok a társak, akik képesek túllépni a vágy körkörös struktúráján, és ritka valós erejükkel fogva meghaladják a jouissance felfokozott örömet és szenvedést egyaránt okozó kényszerét. Ezek azok a ritka és kivételes alkalmak, amelyek során nem érvényesül feltétlenül a csáthi szuper ego perverz logikája, szadizmus, amely őt magát és a vele viszonyba kerülő nőket is rendhagyó módon fogva tartja.

¹⁷ Csáth Géza i. m. 67–73.

¹⁸ Uo. 73.

Kiadások

- Csáth Géza: *A varázsló halála*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987
Csáth Géza: *Napló, 1912–1913*. Windsor, Budapest, 1995
Csáth Géza: *Rejtelmek labirintusában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1995
Csáth Géza: *Fej a pohárban. Naplók és levelek 1914–1916*. Magvető Kiadó, Budapest, 1997

Irodalom

- De Laurentis, Teresa: *A konok készítés*
{<http://emc.elte.hu/~metropolis/9902/lau1.html>} (Letöltés: 2012. május 29.)
Depoortere, Frederiek: *Gianni Vattimo, René Girard and Slavoj Žižek*. T&T Clark, London, 2008
Eagleton, Terry: Élvezz! Žižek és Lacan (ford. Farkas Zsolt). *Magyar Lettre International*, 31. sz. 72–75.
Kelecsényi László: *Csáth és a homokember*. Noran Libro, Budapest, 2009
Žižek, Slavoj: Lovagi szerelem és síró játék (ford. Bánki Dezső). *Magyar Lettre International*, 25. sz. 51–55.
Žižek, Slavoj: *The plague of fantasies*. Verso, London, 1997

Kettős kisebbségben, kettős szorításban

Megfélemlítés, szegregáció és retorzió
– Zsidók Szabadkán az impériumváltás után (1919–1922)

Az új állam (v)iszonya

Az első világháborút lezáró impériumváltással a délvidéki zsidóság is válaszára került. Az új állam keretén belüli beilleszkedésére nehezítő körülményként hatott a zsidóság erőteljes kötődése a magyar kultúrához, nyelvhez és identitáshoz. A zsidóságnak – akárcsak az új államba szakadt magyarságnak és németiségnek – a mozgástere alapvetően determinálva volt a délszláv politikai elit részéről, amely a nemzetállami kiteljesedés révületében minden eszközzel az újonnan birtokba vett terület nem szláv lakosságának elszigetelésére és annak kulturális, gazdasági pozícióinak a gyöngítésére, illetve leépítésére törekedett. Kevésbé ismert tény, hogy az új állam által a zsidók ellen alkalmazott drasztikus erőszak és a megtorló intézkedések nem egy esetben felülmúlták a többi kisebbség elleni fizikai és pszichológiai hadviselés technikáját is.

Ebben a légkörben a szabadkai zsidó értelmiség gyorsan felismerte az új helyzet kihívásait, s már 1922 elején megfogalmazta azokat a lehetséges stratégiákat és alternatívákat, amelyek megítélésük szerint az új helyzetben adekvát választ tudtak adni az új kihívásokra. A személyeskedésektől sem mentes vita elsősorban a nemzetiségi és a vallási lét kettősségével járó lelki vívódás, az asszimilációs alkalmazkodás körül zajlott.

Szabadka gazdasági és művelődési életében az 1867-es kiegyezés után nyert teret a zsidóság, igazi felívelése pedig a századfordulón kezdődött meg. A statisztikai adatok tanúsága szerint a zsidó polgárok száma az alföldi városban az 1880 és 1910 közötti harminc évben megduplázódott: míg 1880-ban a városban 1647 zsidó polgárt regisztráltak, addig 1910-ben a számuk 3539-re emelkedett¹, s nagyjából hasonló adatot produkált a

¹ In: <http://karadyviktor.uni.hu/keret.cgi?/zsidotarsadtort/NEPESSEG18801910.htm>
(letöltés ideje: 2013. január 5., 18:47)

szerb hatalom felhívására 1919-ben készített helyi lakossági összeírás is, amely 3293 főben állapította meg a számukat.²

A zsidó közösségnek a város gazdasági és művelődési életében betöltött szerepét jól mutatja annak belső társadalmi rétegződése is. Az impériumváltáskor a bankárok és a gyárosok 3–10%-át, az értelmiség és a közhivatalnokok 30–35%-át tették ki. Legnagyobb részük a kereskedelemben és a kisiparban foglalatzkodott, ide sorolható 50–55%-uk, s csupán a gyári munkások vonatkozásában esett a létszámuk 1–5%-ra.³ Ezek az adatok egyben arról is tanúskodnak, hogy a szabadkai zsidóság elsősorban a jelentős pénzügyi tőkét birtokló szektorokban volt igen nagy számban jelen, így a bankszektorban, a gyárakban és a nagykereskedelemben a számuk elérhette a 80–90 százalékot, de a kiskereskedelem 60–70 százalékát is ők ellenőrizték.⁴

Ennek a komoly gazdasági erővel és szellemi potenciával rendelkező közösségnek a nagyobbik része az impériumváltás ellenére továbbra is magyar érzelmű maradt; a rendelkezésünkre álló írásos dokumentumok alapján tevékenyen részt vettek a magyar köz-, művelődési és szellemi életben is.

A város gazdasági, társadalmi és művelődési életében elfoglalt helyzetük miatt már 1919-ben komoly támadások érték a közösséget a helyi szláv sajtóban. Feltételezhetően a magyar oktatási rendszer leépítése elleni zsidó tiltakozás hatására jelentek meg többek között a következő sorok a *Neven*⁵ 1919. augusztus 17-i számában: „Valóban nagy impertencia és vastag arcbőr kell ahhoz, hogy ma, amikor megtűrjük magunk körül az egész galíciai csőcseléket, ami a románok és csehszlovákok nem tiszta lelkiismeretét terheli, arra vetemednek, hogy a város tanfelügyelőjét [Mijo Mandić – D. Z.], egy általánosan tisztelt és becsült öreget megkíséreljék bemocskolni. [...] Magyarország addig létezett, amíg a zsidók nem ragadták kezükbe a sajtót és a tőkét. A mi nagy szláv védelmezőnket, Oroszországot keresztre feszítették a zsidók abban a pillanatban, amikor politikailag felszabadították. Ne csodálkozzunk tehát, ha arra vetemednek, hogy megtámadják

² IAS, F.47. I. 22/1919.

³ Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 5, Beograd, 1987. Dušan Delić: *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*, 137.

⁴ Uo.

⁵ A *Neven* 1884-ben alapította Baján Mijo Mandić. A lap 1887-ben költözött Szabadkára, kezdetben havilap volt. 1912-től a bunyevácok politikai jogaiért szállt síkra. 1918 és 1921 között napilapként jelent meg, egy időben a Bunyevác–Sokác Párt orgánuma volt, később pedig a Horvát Parasztpárt szerémségi és vajdasági lapja. 1940-ben szűnt meg.

egy kimagasló férfiúnkat is, de ez az eset legyen intő példa mindazoknak, akik eddig nem tudták, hol rejlik a népünknek és államunknak szánt méreg...”⁶

S ahogy az lenni szokott, a közhangulat felkorbácsolását követően az indulatok nem maradtak meg pusztán a verbalitás talaján: a Minerva Nyomdát és a *Bács megyei Naplót* is birtokló Fenyves Ferenc tulajdonában lévő Korzó mozi 1920. május 13-án esett a rombolás áldozatául. S bár Fenyves a belügyminisztériumtól kért kártérítést, azt sosem kapta meg.⁷

Az erőszak elharapózásának eklatáns kordokumentuma a szabadkai levéltárban őrzött – az ortodox és a neológ zsidó hitközségek által közösen írt – tiltakozó levél, amelyből azt lehet megtudni, hogy 1922. március 3-án a szabadkai rendőrség bekerítette a zsinagóga környékét, és razziát tartott az istentisztelet után. Mintegy 50–60 hívőt tartóztattak le azzal az indokkal, hogy nem tudták igazolni a személyazonosságukat. A letartóztatottakat a szabadkai börtönben köztörvényes bűncselekményeket elkövetők közé zárták be. A dokumentum szerint a zsidó hitközség a tiltakozáson túl szilárd garanciákat kért a polgármestertől, hogy a jövőben ilyesmi nem fog előfordulni.⁸

Ezzel párhuzamosan megkezdődött a zsidóságnak a magyaroktól való szegregációja az oktatásban. Egy 1921. július 14-én meghozott rendelet az 1922/1923-as tanévtől kezdve a zsidókat kitiltotta a magyar oktatási rendszerből, s kizárólag az államnyelvű oktatást engedélyezték számukra.⁹ Ennek az volt a következménye, hogy még a rendelet életbelépése előtt, 1922. március 16-án a szabadkai gimnáziumból 51 tanulót zártak ki azzal az indokkal, hogy németek és zsidók nem járhatnak magyar iskolába.¹⁰ Bár ekkor még nem rendelték el a magyar tanulók vallási alapon történő elkülönítését, a szabadkai tanárok túltettek a Pribičević¹¹ oktatási miniszter

⁶ Neven, 1919. augusztus 17.

⁷ IAS, F.47. XX. 574/1920.

⁸ IAS, F.47. 1137.539/1922.

⁹ Ljubodrag Dimić: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, knjiga 3, Beograd, 1997. 64.

¹⁰ *Bács megyei Napló*, 1922. március 17.

¹¹ Svetozar Pribičević (Hrvatska Kostajnica, 1875. október 26.–Prága, 1936. szeptember 15.) Horvátországban született szerb politikus, a Demokrata Párt kiemelkedő személyisége. Az SZHSZ Királyság megalakulásakor előbb a belügyminiszteri, majd az oktatási tárcát vezette, a korszakban, mint az unitárius állam egyik leghevesebb szónoka, Stjepan Radić kérlelhetetlen ellenfelének számított. A húszas évek második felében azonban szembefordult Belgrád centralisztikus politikájával, s a Demokrata Pártból is kilépett. Az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra után letartóztatták, s 1931-ig börtönben raboskodott. Ezt követően Prágába emigrált, ahol megírta Sándor király diktatúrájáról szóló könyvét. Ott hunyt el 1936-ban.

által előírt névelmzési rendeleten – amelyik a tanuló anyanyelvű oktatását a szülők és a nagyszülők nevéhez köthette –, s a szabadkai gimnáziumban a megmaradt párhuzamos magyar osztályokat szétválasztva, azok egyik részébe csakis keresztény, a másikba pedig kizárólag zsidó vallású tanulókat osztottak be.¹² Így Szabadkán hivatalosan is létrejött a magyar magyar és zsidó magyar tagozati rendszer. Ezzel párhuzamosan az újvidéki gimnázium magyar osztályaiból végleg kitiltották a zsidókat, ami egyben azzal is járt, hogy az első éven megszüntették a magyar tagozatot, mivel a zsidók kitiltása miatt a mintegy száz magyar jelentkező a hatóságok szerint nem volt elég a magyar nyelvű oktatás megkezdéséhez.¹³ Egy rövid kitérő erejéig jegyezzük meg azt is, hogy ekkor még működött az újvidéki polgári iskola magyar tagozata: első osztályába 33 fiú és 47 lány iratkozott be. A város területén magyar nyelvű elemi oktatásban összesen 967-en vettek részt, német nyelven 161-en tanultak, míg a szerb tagozatokon 1270 kisdíák tanult.¹⁴

A keresztény magyar és a zsidó diákok szétválasztásának következő epizódja mintegy kétszáz diákot érintett 1923 januárjában, amikor a szabadkai zsidó elemiben elrendelték, hogy a szerbül nem tudó tanítók államnyelven tartsák meg óráikat. A törvényi intézkedés következtében a Biblia héber szövegét is szerbül kellett előadni, amit így értelemszerűen nem érthetett meg sem a tanuló, sem a tanító. Hasonló abszurd jelenségekre került sor a földrajznál, a történelemnél, az írásnál és az olvasásnál is. A szülői tiltakozások hatástalanok maradtak, s a hatóságok a gyerekek vallására hivatkozva megtagadták a még meglevő magyar osztályokba történő átiratkozás lehetőségét is.¹⁵ Az Oktatási Minisztérium hivatalosan 1923 márciusában tiltotta el a zsidókat a magyar elemek alsó öt osztályától.¹⁶

A megfélemlítést szolgálták a hivatalos hatóságoknak a zsidókkal kapcsolatos nyilatkozatai is. Lazo Bugarski Bács megye Szabadka demokrata párti főispánja 1922 júniusában a *Bácsmegeyi Napló*-nak adott nyilatkozatában például a zsidóknak a Magyar Párt szervezésében betöltött szerepét támadta: „magánúton több helyről értesültem arról, hogy a magyar szervezkedést németek és zsidók intézik. Amikor hangsúlyozom, hogy az ország minden polgárának szervezkedési szabadsága van, nem hallgathatom el azt,

¹² Uo.

¹³ *Bácsmegeyi Napló*, 1922. szeptember 21.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Bácsmegeyi Napló*, 1923. január 14.

¹⁶ Zoran Janjetović: *Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2005. 238.

hogy emberek más nemzetiségek ügyeibe avatkoznak bele. Éppen ez az, ami ebben a kérdésben gondolkodóba kell, hogy ejtse a hatóságokat.”¹⁷

Nem sokkal ezt követően, 1922. június 25-én a belügyminisztérium BBB ügyosztálya rendeletileg kötelezte Vajdaságban a főispánokat és a közigazgatási hatóságokat a „*zsidókkal*” szembeni „különleges eljárásra”. Ennek értelmében a hatóságok megkezdték az összeírásukat, és lakhatási engedély beszerzésére kötelezték is őket. Ezzel párhuzamosan egy belügyminiszteri rendelet pedig a *nemzeti érdek fokozottabb védelmére* hivatkozva elrendelte a zsidók rendőri felügyeletét és hatósági ellenőrzését is.¹⁸ Az ezt követő tömeges kiutasítási hullámban Szabadkáról harmincöt zsidó családot és több magánszemélyt utasítottak ki Magyarországra. A kiutasítottak többsége az orvosok, ügyvédek, gyógyszerészek, kereskedők, egykori tisztviselők közül került ki.¹⁹

A zsidókérdés a központi, illetve a helyi végrehajtó hatalom közötti konfliktusokban és kommunikációs nehézségekben is megjelent. Egy 1922. október 12-én keltezett belügyminiszteri körlevél például arról írt, hogy a Szerbiából érkezett, frissen kinevezett állami tisztviselők – akiknek a pénzügyi rendszer átláthatóvá tétele volt a feladata – igen nehéz helyzetbe kerültek a helyi hatóságok, de elsősorban a helyi rendőrség és a helyi bíróságok hozzáállása miatt, mivel azok ignorálták a szerbiai tisztviselők lakás- és házrekvirálási igényeit. A belügyminisztérium megítélése szerint ennek okai elsősorban a korrupcióban rejlettek. A helyi hatóságoknak ugyanis nem felelt meg, hogy az adókvetések és beszédések körüli vizsázások felszínre kerüljenek. A körlevél e vonatkozásban igen kemény hangot ütött meg, s egyenesen úgy fogalmazott, hogy „megengedhetetlen a helyi hatóságok ilyen hozzáállása, de különösen az a tény, hogy nem hajlandók eleget tenni a szerbiai hivatalnokok kérésének, s nem rekvirálják számukra a gazdag magyarok és zsidók házait”.²⁰ A belügy szerint ennek következménye az lett, hogy a frissen kinevezett tisztviselők jó része – mivel egy idő után nem tudta fizetni a drága szállodákat, kénytelen volt dolgavégezetlenül visszaköltözni oda, ahonnan jött. A rekvirálások elszabotolásáért felelősök kézre kerítése érdekében a legszigorúbb intézkedéseket helyezték kilátásba.²¹

Az új államban a kisebbségek vonatkozásában a választójog, illetve az állampolgárság kérdése szorosan összefüggött az ún. optálás kérdésköré-

¹⁷ *Bács megyei Napló*, 1922. június 15.

¹⁸ *Bács megyei Napló*, 1922. június 26.

¹⁹ *Bács megyei Napló*, 1922. július 9.

²⁰ IAS, F.47.1140.1411/1922.

²¹ Uo.

vel. Az optáns olyan személy volt, aki két állampolgárság közül az egyik javára dönthetett.

Az optálás jogát a trianoni békeszerződés 44. cikkének 3–4. szakasza szabályozta.²² Ennek értelmében a határhúzásokkal létrejött új államokba került közösségek közül a magyarok, a németek és a zsidók közül azok, akik 1910. január elsején a volt Osztrák–Magyar Monarchiának a délszláv államhoz került területein éltek, jogosultak voltak arra, hogy egyénileg mérlegeljék, felveszik-e az SZHSZ állam állampolgárságát, vagy esetleg egy másik állam mellett döntenek. Az optálási rendeletet Svetozar Pribičević akkori belügyminiszter írta alá, s ennek értelmében 1922. július 26-áig megtiltották a kisebbségek politikai és kulturális szervezkedését, s a választójoguktól is megfosztották őket. A rendelet részletesen szabályozta a magyarországi délszlávok optálásának módját is.²³

Az optálási jog, illetve az SZHSZ és a magyar állam megegyezése értelmében, ha az azzal élő nem az SZHSZ-állampolgárság mellett döntött, úgy az állam területét legkésőbb 1926. július 26-áig végleg el kellett hagynia. Végül az optánsok kiköltözésének határidejét a két ország többszöri módosítás után 1930. november 1-jéig hosszabbította meg.

A hatóságok a békeszerződésekben foglaltakat azonban rendeletekben sértették meg. A Belügyminisztérium Bácska, Baranya, Bánát (BBB) ügyosztálya által 1922. június 23-án kiadott rendelet jelentősen szűkítette az SZHSZ állam javára történő optánsok körét. Mindazok, akik 1918. november 13-át követően nem tudták hivatalos dokumentumokkal igazolni az SZHSZ állam területén való tartózkodásuk jogszerűségét, automatikusan kizárattak az állampolgárságot igénylők köréből. Jóval nagyobb kört ölelt fel a második kizáró tényező. A rendelet második pontja alapján gyakorlatilag az 1918 és 1921 között munkájukat végző tisztviselői kart kizárták az állampolgárok kötelekéből. Ennek a pontnak az értelmében ugyanis mindazok, akik 1918. november 13-a után a magyar állam, a hadsereg, illetve a különböző katonai alakulatok szolgálatában álltak, s bérezésüket Budapestről kapták, automatikusan kizárásra kerültek az állampolgárságot igénylők köréből. A rendelet azokat a nagykorúságukat elért férfiakat is megfosztotta az állampolgárság igénylésének lehetőségétől, akik a határhúzás, vagy a politikai instabilitás miatt képtelenek voltak eleget tenni az SZHSZ-hadseregbe történő behívónak, sőt mindazokat a szlávokat

²² Az optálás vonatkozásában lásd: Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem*. Budapest, 1989. 94–98. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 25–27. Šandor Mesaroš: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981. 149.

²³ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* 26–27.

is megfosztotta az állampolgárság igénylésétől, akik az adott időszakban külföldi államok területén tartózkodtak.²⁴

Az optálási jog a döntés meghozatalával járó vívódás belső konfliktusán túl tehát komoly szankciókat is hordozott magában: a kettős állampolgárság lehetőségét pedig teljesen kizárta. Ez megannyi személyes tragédiát hozott magával a zsidóság körében is. Egy bizonyos Ernst Hauser, 1905-ben Szabadkán született izraelita vallású egyetemista a háború utáni zűrzavarban Bécsbe keveredett, s ott osztrák állampolgárságot szerzett. 1926. július 3-án osztrák útlevéllel, benne magyar átutazó- és az SZHSZ Királyságba belépésre feljogosító vízummal utazott szülővárosába. Hogy pontosan hogyan és miként került sor a letartóztatására, a fennmaradt iratok alapján nem tudni. A szabadkai rendőr-főkapitányság útlevelét elkobozta, s a következő feljelentéssel adta át 1926. július 6-án az ügyészségnek: „Megtiszteltetés számomra, hogy átadhatom Önnek Ernst Hauser szabadkai lakos kihallgatási jegyzőkönyvét és osztrák útlevelét, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a nevezett személy szimulálta az osztrák állampolgárságot, hogy így kerülje ki hadseregünkben a szolgálatot. Kérem, hogy az ezzel kapcsolatos törvényeket a legszigorúbban alkalmazzák vele szemben, hogy ezzel statuáljunk példát a hozzá hasonlóknak.”²⁵ Hogy Hauser sorsa ezt követően hogyan alakult, arra nézve nincs használható útbaigazító dokumentum.

Más utat járt be az 1900. július 19-én Bécsben született Hámos Leó, aki 1930. február 18-án – tehát kilenc hónappal az optánsok végleges kiköltözése előtt – írt levelet a hatóságoknak, miszerint 1924. február 19-én szóban arról tájékoztatták, hogy elutasították 1922-ben beadott állampolgársági kérelmét. A hatóságoktól azt kérte, hogy hat év után végre írásban is erősítsék meg, illetve indokolják meg az elutasítást. A helyi hatóságok egy 1930. március 22-i határozattal elutasították az írásbeli indoklást, és Hámost a belügyminisztériumhoz irányították. A Belügyminisztériumtól érkezett választ nem ismerjük, csak a szabadkai rendőrfőkapitány ezzel kapcsolatos állásfoglalását: „értesítem, hogy Hámos Leó nem szerepel a büntető nyilvántartásban. Ettől függetlenül úgy véljük, hogy a fennevezett kérelmét elvi okokból nem lehet teljesíteni.”²⁶

Itt kell kitérnünk az 1893-ban Szegeden született Dörflinger György esetére is. Dörflinger 1922. június 9-én Szabadkán kérte az SZHSZ-állampolgárságot. Egészen 1926-ig semmilyen választ nem kapott. Az

²⁴ IAS F.47.1207. I.178/1922.

²⁵ IAS F.47.1220. I.185/1926.

²⁶ IAS F.47.1207. I.350/1922.

időközben Óbecsére költözött Dörflingert 1926. szeptember 17-én azért akarták az országból kiutasítani, mert az óbecsei járásbíró szerint nem talált magának munkát, állampolgársága nem volt, így az a veszély fenyegetett, hogy a községnek kell eltartania. Két hónappal később, 1926. november 17-én Dörflinger ügyét már a bácsmegyei alispánnál találjuk. Az óbecsei hatóságok szerint ekkor Dörflingert azért kellett kiutasítani, mert munkanélküli révén nem volt bizonyított, hogy az elmúlt években valóban az SZHSZ Királysághoz került területeken élt. A kiutasításról szóló döntés tovább húzódott. 1927. január 6-án Dörflingerrel már az Államvédelmi Hatóság foglalkozott. Az utolsó fennmaradt, 1927. január 10-én kelt dokumentumban a vallatások sokaságán túllevő Dörflinger ügyében az Államvédelmi Hatóság belgrádi részlege végre bekérte a szabadkai illetékesektől Dörflinger 1922-ben beadott állampolgársági kérelmét.²⁷ Dörflinger sora ettől a ponttól – hasonlóan ez előzőekben felsoroltakéhoz – ismeretlen.

Utolsó példaként említsük meg Samuel Natant, a néhai Mavra Kutna szabadkai rabbi fiát, aki 1863. március 25-én született Szabadkán. 1890 óta Przemiślben élt orvosként. Egy 1925-ből fennmaradt dokumentumban kérte az SZHSZ-állampolgárok névsorából való kivezetését, hogy felvehesse a lengyel állampolgárságot.²⁸ Hogy milyen sikerrel járt, az az idők kódébe veszve, a mai napig ismeretlen.

A zsidóság dilemmája

Ebben a helyzetben indult meg a szabadkai zsidó értelmiség körében az a stratégiakeresés, amelyik a zsidóságnak az új helyzetben való elhelyezkedését, integrálódását és adaptálódását volt hivatott meghatározni.

Az 1922 első felében a *Bácsmegyei Napló* hasábjain lezajlott – személyeskedéstől sem mentes – Fischer Jákó (*Zsidó nemzetiség*, 1922. január 10.), Dohány Gyula (*A zsidó nemzetiség*, 1922. január 21.) és Stern Lázár (*A zsidókérdés*, 1922. február 5.) – vitában a zsidóság jövőbeli követendő stratégiáját illetően alapvetően két lehetséges opció vázolódt. Az első opció szószólói az addigi status quo fenntartását, a zsidóság sorsának a magyarsághoz való további kötését, sőt az akkor még meg sem alakult Magyar Párton belüli politizálását szorgalmazták, mivel Fischer és Stern alapvetően csak a vallási kérdésben láttak különbséget. Ebből következett, hogy ők nemzetiségi, kulturális és érzelmi téren a zsidóságot továbbra is a magyarsághoz sorolták.

²⁷ IAS F.47.1207. I.151/1922.

²⁸ IAS F.47.1220. IV.679/1925.

Fischer vitaindítójában többek között a következőket írta mindezzel kapcsolatban: „A magyar zsidó kétségtelenül magyar érzésű. Nem is csinál ebből titkot, nincs is reá oka, nem is kell azt szégyellnie. A népszámlálási ívek kitöltésénél sem tagadta meg ezt a jellegét. Magyar nevelést kapott, magyar gondolatvilágban, magyar hazaszeretetben nőtt fel, mint akármelyik fajmagyar. Ha ennek nem lehet rossz néven venni, hogy megőrzi magyar jellegét, a zsidót sem szabad ezért kevesebbre becsülni. [...] Az asszimilálódás nem lehet erőszakos, nem lehet kiméletlen, nem lehet egy generáció alatt megvalósítható, mert minden ilyen erőszak pusztulást eredményez. Ha szabad a szerb, a horvát, a cseh, a német, a francia, az angol zsidónak büszkén vallani, hogy ő szerb, horvát, cseh, német, francia, vagy angol zsidó és nem palesztinai, miért ne legyen ugyanezt szabad érezni és vallani a magyar zsidónak is. Nincs a világon olyan nemzet, amelyben a zsidóság, mint nemzeti kisebbség politikai pártba tömörülni akart volna. Nincs kilátás arra, hogy a jövőben ilyen törekvés fölmerüljön. A zsidóság mindig valamely nemzeti irányultságú párthoz csatlakozott, és a példák azt mutatják, hogy közülük került ki a legtöbb és leghevesebb nacionalista elem. Csak elvétve akadunk olyanokra, akik kozmopolita, vagy progresszív elveket vallanak.”²⁹

A második alternatíva képviselője – Dohány – a zsidóságnak a magyarságtól való teljes elkülönülését, külön nemzetiségként való definiálását vallotta, s elutasította a Magyar Párton belüli politizálás kereteit. Ezért az önálló politikai aktivitást és a független zsidó állam létrehozását szorgalmazta. Többek között a következőket írta Fischernek adott reflexiójában: „Abban a légkörben, amelyért mi a nemzetiségi kérdés körül küzdünk, egy végleges zsidó nemzetiségi szervezkedés, a nyílt fellépés nemzetiségi érdekeinkért szerbvel, magyarral, némettel szemben és amikor a nemzetiségi szabadságok védelméről és képviseléről van szó, a többi nemzetiségi kisebbséggel karöltve: – ez az az út, amely gyenge jellemű zsidóknak szolgálalkú csuszás-mászása, a másik oldalon pedig a magyarságnál csak visszatetszést keltő tüntető magyarság-reprezentálás helyébe egy magyarral, szerbvel szemben tiszta és becsületes viszonyt teremt. [...] Egyetlen pont van, ahol a cikkíróval egyetértek. Ez az ő szubjektív vallomása. Erről vitatkozni nem lehet. Ez az a megállapítás, hogy magyar szón, magyar kulturán nevelkedtünk, annak szeretetét belőlünk kiölni nem fogják. De igenis ki kell gyógyulnunk már egyszer abból a tévhitből, hogy a magyarság reprezentásai mi egyáltalában lehetünk még valaha, hogy szerb, német, román, francia, angol minket bármikor annak tekintene. [...] És itt a külön zsidó szervezkedés kérdését egy számtani művelettel lehet illusztrálni.

Ha a vojvodinai nemzetiségek a szerb radikális pártnak topolai poslanik-szónokai szerint szenvedtek eddig, sérelmeket, igazságtalanságukat, úgy mi zsidók a szenvedésben és igazságtalanságokban egy pluszt kaptunk, mert mi azonfelül, hogy magyarokként voltak sérelmeink, ezenfelül mint zsidóknak külön elszenvedett igazságtalanságaink voltak. A magyar nemzeti szervezkedésbe ez a plusz nem fér bele és nem lehet programpont, mert a magyar párt nem lesz zsidó párt.”³⁰

Dohány Gyula fejtegetéseire indulatosan válaszolt Stern Lázár, aki egyenesen a következőképpen fogalmazott: „A zsidóság mint nemzetiség önkéntelenül is részese lesz mindannak, ami együtt jár a nemzetiséggel. Támadva lesz és támadni fog, a gyűlölet tengerén fog uszni és maga is gyűlölni fog. Az antiszemitizmus megszületésének ezen eszköze tehát végzetes hibában szenved, gyűlölet eszközéből véli kisarjadni a szeretetet, Belzebubbal akarja kikergetni az ördögöt. De azonfelül azt a bizonyos plus gyűlöletet, mire dr. Dohány ur céloz, ez az eszköz bizonyára meghozza, csakhogy fokozottabb mérvben a dr. Dohány cikkében említett plus gyűlöletnél. A zsidót gyűlölni fogják, mint zsidót és mint nemzetiséget. A két plus közötti különbség csak az, hogyha a zsidóság nyíltan vallja magát annak, ami valóban, t.i. magyar nemzetiségűnek, az uralkodó nemzetiség részéről mint magyar és mint zsidó lesz gyűlölve – ha pedig nemzetiségnek vallja magát, mint zsidó és mint nemzetiség lesz gyűlölve, de elveszíti azt a támaszt is, mit a magyar nemzetiséghez tartozandósága jelent. A plus gyűlölet mindenképpen kijár részére, csakhogy fokozottabban, ha külön nemzetiségnek vallja magát.”³¹

A vita résztvevői abban egyetértettek, hogy a szláv többséghez való alkalmazkodás alternatívája az adott helyzetben és időben nem volt reális, viszont nem zárták ki annak a lehetőségét, hogy idővel a zsidóság eltávolodhat a magyar kultúrától, ami egyben az új állam kultúrkörébe történő beilleszkedést is magával fogja hozni. Ettől függetlenül, 1922-ben a szabadkai zsidóság mérvadó gondolkodói elutasították az önálló nemzetiségi gondolatot, illetve a szerb politikai és társadalmi elitbe történő betago-lódás lehetőségét, s továbbra is a magyarság mellett álltak ki. Ennek köszönhetően a későbbiekben tevékenyen részt vállaltak a magyar kisebbségi politizálás előkészítésében, az azzal járó szellemi vitákban, és ott találjuk őket a Magyar Párt megalakulásánál is. Már 1922. január 29-én, a Magyar Párt szabadkai tagozatának előkészítő ülésén az első sorokban ült többek között Fischer Jákó, Rabstein Mátyás, Milkó Izidor, Havas Emil, Klein Izidor és az októbrista emigráns Dettre János is.³²

³⁰ *Bácsmezei Napló*, 1922. január 21.

³¹ *Bácsmezei Napló*, 1922. február 5.

³² *Bácsmezei Napló*, 1922. január 30.

Összegzés

Az impériumváltást követően az új államhatalom felismerve a zsidóságnak a társadalmi, gazdasági és szellemi életben betöltött pozícióit, illetve azt, hogy ezek elsősorban a magyar érdekérvényesítést szolgálhatják, már az államberendezkedés első szakaszában igen kombattáns módon lépett fel a zsidó közösségnek a keresztény magyarokról történő leválasztása érdekében. Az erőszak különböző formái a nyílt pogromokon keresztül a kirekesztések, kiutasítások, letartóztatások és megfélemlítések különböző változataiban öltöttek testet, s különösen heves volt az oktatási intézmények vonatkozásában, ahol az új hatalom – akárcsak a magyarok esetében – már-már frontális támadást intézett a zsidók és a keresztény magyarok szétválasztására, amire a törvényi keretet a Pribičević oktatási miniszter által bevezetett ún. névelemzési rendelet teremtette meg.

Az impériumváltás első időszakában, tehát 1919 és 1922 között a szabadkai zsidóság kénytelen volt szembesülni a kettős kisebbségi – vallási és nemzetiségi – lét kihívásával. Tegyük hozzá, az új hatalomnak éppen ez is volt a célja, mivel felismerte, hogy a két, nyelvében, gondolkodásában azonos közösség szétválasztása elősegíti a kisebbségbe került magyarság társadalmi, gazdasági és szellemi pozícióinak erodálódását. A közép- és felső réteget, illetve az értelmiséget megtörő, leépítő és az azt gyengítő hatósági erőszak a kiutasításokban és az optálás visszasságaiban öltött elsősorban testet.

Ebben a légkörben a zsidóság gondolkodói egymással is heves vitákat folytatva alapvetően két lehetséges stratégiát vázoltak fel. Az első felfogás szerint a szabadkai/délvidéki zsidóság csupán vallásában tért el a magyarság keresztény tömegeitől, gondolkodásmódjában, kultúrájában és érték-felfogásában nem, így természetszerűleg szükséges a magyarság melletti további kiállás, annál is inkább, mert az önálló nemzetiség előtérbe helyezése egyrészt a zsidóság számaránya, másrészt pedig vallása miatt kettős támadási felületet adhatott az unitárius és nemzetállami révületben tobzódó, azt akár erőszakkal is megvalósítani kész belgrádi hatalmi elitnek. Ez volt az oka annak, hogy a zsidóság politikai aktiválódását Stern és Fischer a magyarság sorain belül tartotta reálisnak.

A másik felfogás alapjaiban a cinonizmus talaján állva az önálló zsidó nemzetiség felvállalását és a külön zsidó politikai szerepvállalást szorgalmazta, távlati jövőként megfogalmazva az önálló zsidó állam létrehozásának a szükségességét is.

A vizsgált korszakban a többségi szláv kultúrkörbe történő integrálódást és asszimilálódást mindkét felfogás képviselői korainak tartották, bár azzal számoltak, hogy idővel ennek a bekövetkezte elkerülhetetlen.

E kettős kényszerpályán a zsidóság legjelentősebb képviselői végül az első opció mellett kötelezték el magukat, s tevékenyen részt vállaltak a

magyar kisebbségi politizálás előkészítésében, szellemi vitáiban és az első sorokban voltak a Magyar Párt megalakulásánál is.

Bár a szabadkai zsidóság prominens képviselői később különböző életpályát futottak be, különböző kapcsolatrendszerrel építettek ki, sorsuk többnyire közös volt. Az újabb impériumváltáskor zsidó származásuk miatt azonnal a magyar hatóságok látókörébe kerültek. Magyarország 1944. márciusi náci megszállását követően nagy részük nem élte túl a koncentrációs táborokat, míg a túlélőkre újabb megaláztatás várt. Olyan eset is előfordult, hogy az új jugoszláv hatalom vagy nemzetüktől és vallásuktól tiltotta el, vagy állam- és népellenségévé nyilvánította őket. Vagyonukat pedig kivétel nélkül, minden esetben nacionalizálták. Ilyen körülmények között a túlélők többsége az Izraelbe történő kivándorlás mellett döntött, maguk mögött hagyva egy olyan úrt, melyet a város gazdasági és szellemi élete a máig nem tudott pótolni. Erkölcsi, anyagi kárpótlásuk, történelmük megírása a mai napig nem történt meg.

Forrás- és irodalomjegyzék

- A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004
- Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995
- Delić, Dušan: Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 5. Beograd, 1987
- Dimić, Ljubodrag: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, knjiga 3. Beograd, 1997
- Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem*. Budapest, 1989
- Gotesman, Tibor, Libman, Emil, Mačković, Stevan (szerk.): *Istorija subotičkih Jevreja. Rukovet*, Subotica, broj 4–5/1994.
- Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorićad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2005
- Mačković, Stevan: *Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941)*. Subotica, 2004
- Mesaroš, Šandor: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981

Internetes hivatkozás

<http://karadyviktor.uni.hu/keret.cgi/?zsidotarsadtort/NEPESSEG18801910.htm>
(letöltés ideje: 2013. január 5. 18:47).

Levéltári források

IAS (Istorijski arhiv Subotice), Szabadkai Levéltár:
F:047. Gradsko poglavarstvo – Subotica (1918–1941); (1901)1918–1942(1942)

Napilapok

Bácsmegyei Napló (1922–1923)
Neven (1919)

Széthullott vagy megmaradt?

A magyar történetírás Jugoszlávia 1941-ben történt megtámadásával kapcsolatban lehorgonyzott annál a megszépítő felfogásnál, amelyet Horthy és környezete az agresszió napjaiban hozott nyilvánosságra. Eszerint Jugoszlávia már széthullott, s a magyar hadsereg épp e széthullás miatt, az ott élő magyarság védelme okán vonult be a szomszédos ország területére. Akkor is csak azokra a területekre, amelyek Trianon előtt Magyarország-hoz tartoztak. Ez a felfogás, miként látni fogjuk, kezdettől fogva hamis volt. Jugoszlávia a nemzetközi jog értelmében nem hullott szét.

A helyzet megértése érdekében összefoglalom a bevonulás előzményeit. Magyarország 1940 decemberében örök barátsági szerződést kötött Jugoszláviával. 1941. március 27-én Dušan Simović tábornok a háromhatalmi szerződéshez való csatlakozás miatt megbuktatta a Cvetković-kormányt, nagykorúsította II. Péter királyt, s annak jóváhagyásával maga alakított kormányt. Hitler ennek hatására ugyancsak március 27-én úgy döntött, hogy Jugoszláviát mint államot megsemmisíti. Még aznap megüzente Horthynak, ha Magyarországnak vannak revíziós céljai, vele együtt támadja meg Jugoszláviát. Horthy menten igennel válaszolt. Március 30-án Friedrich von Paulus tábornok Budapestre utazott, hogy a magyar vezérkar főnökével megbeszélje a küszöbönálló hadműveletet. Teleki Pál miniszterelnök viszont lelkiismereti válságában – hiszen politikája egészében csődöt mondott – 1941. április 3-ára virradó éjjel véget vetett az életének. Hitler 6-án lerohanta Jugoszláviát. Az usztasák április 10-én proklamálták a Független Horvát Államot. Horthy hadserege 11-én vonult be Jugoszláviába. Belgrádban április 17-én írták alá a fegyverletételt.

Már mindezt felvázoltam, amikor kezembe vettem Herczegh Géza *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig* 1999-ben kiadott könyvét (Magyar Szemle), amelyből egy igen fontos kiegészítő eseményről érte-

sültem. „A kormány március 29-én úgy döntött – írja Herczegh Géza –, hogy Magyarország csak akkor vesz részt a hadműveletekben, ha az alábbi feltételek bármelyike bekövetkezik: 1. Jugoszláviának mint államnak a felbomlása, Horvátország függetlenségének a kikiáltása; 2. a Délvidék magyar lakosságának veszélyeztetése szerb katonai akció következtében; 3. a német támadás következtében »vacuum« áll elő.” Tehát a kormány közbeiktatásával maga Teleki Pál sugalmazta Horthynak azt a megoldást, amellyel később Horthy megszépíteni szándékozta a helyzetet. De április 2-án Barcza György londoni magyar követ értesítette Telekit, hogy amennyiben Magyarország bármilyen jogcímen megtámadja Jugoszláviát, Anglia hadat üzen Magyarországnak. Aznap éjjel Teleki (Nagybacsoni Nagy Vilmos *Végzetes esztendő*k című, [Gondolat] 1986-ban megjelent könyvének tanúsága szerint) két levelet írt Horthynak: az egyikben lemondott a miniszterelnöki posztról, a másikban meg így szólt:

„Főméltóságú Úr!

Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke-szerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadoztuk becsületünket.

A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsínált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók lettünk! A legpocsékabb nemzet!

Nem tartottalak vissza.

Bőnös vagyok,

Teleki Pál”

Eligazításképpen ennyit. Áttérek tehát írásom tulajdonképpeni tárgyára.

Jugoszlávia megtámadásával kapcsolatban az említett megszépítő felfogást terjeszti Pusztaszeri László is *Magyar múlt – magyar sorsok* című, a T-Twinsnél 1995-ben megjelent könyvében. Találomra olvastam bele Teleki Pálról szóló figyelemre méltó tanulmányába, ott bukkantam rá a kifogásolt interpretációra. *Jelentősegteljes öngyilkosság, ez a tanulmány címe.* Pusztaszeri természetesen azt is megemlíti benne, hogy Teleki búcsúlevelet címzett Horthyhoz, s abból idéz – pontatlanul – egy szállóigeként hangzó mondatot: „A nemzet elvesztette becsületét.” Az a mondat azonban, amelyiken én fennakadtam, így hangzik: „A Jugoszlávia elleni fellépést értékelve, Teleki nem tekintette felmentő értékűnek azt a tényt, hogy a magyar csapatok bevonulásakor az egységes Jugoszlávia, amellyel »örök barátsági« szerződést kötöttünk, Horvátország kiválásával már elvesztette nemzetközi jogalanyiságát.”

Tehát Teleki is *ténynek* tekintette, hogy Horvátország kiválásával Jugoszlávia majd elveszíti nemzetközi jogalanyiságát, csak azt Magyarországra

nézve nem tartotta „felmentő értékűnek”. A mondat első felében ő is tévedett, a másodikban viszont igaza volt. Egyúttal azonban eltöprenghetünk azon is, hogy a majd csak a halála után bekövetkező eseményeket máris bizonyossággként kezelte.

Amint a fentieket elolvastam, a legilletékesebb szerzőknél kívántam ellenőrizni az esemény megítélését. Fellapoztam Romsics Ignác *Magyarország története a XX. században* című művének második, 2000-ből származó javított kiadását. A 249. oldalon ezt olvashattam: „A magyar honvédség – a 3. hadsereg a gyorsadtesttel – április 11-én lépte át a magyar határt, miután az előző nap Zágrábban kikiáltották az önálló Horvátországot, s ezzel Jugoszlávia megszűnt létezni.” Értsd: amikor a honvédség oda bevonult, az már a senki földje volt.

Elővettem Ormos Mária *Magyarország a két világháború korában 1914–1945* [Csokonai Kiadó] 1998-ban kiadott könyvét is, és a 231. lapon a következőket találtam: „A jugoszláv kérdésben [Bárdossy – M. N.] pontosan azt hajtotta végre, amit még Teleki kialakított. Megvárta, míg Jugoszlávia szétesett a Wehrmacht csapásai alatt, és április 10-én proklamálták a Horvát Állam megalakulását. Közben a németekkel pontosították a területeket, amelyekre a honvédség bevonul. Ezeket, nevezetesen a Bácskát, a Duna–Dráva háromszöget, a Mura-vidéket és a Muraközt április 11-től a hadsereg elfoglalta.”

A nemzetközi jog szerint azonban egy országot akár egészében is feldarabolhatnak, jogalanyisága mindaddig nem szűnik meg, amíg a támadóval szemben akár más ország területéről ellenállást tanúsít. (És Teleki ezt nem tudta? Más sem tudta Magyarországon? Vagy úgy képzeltek, hogy Hitler bevonulása végérvényes? Örök időkre szól?) Az ilyen ország csupán ideiglenesen megszállt területnek számít. A jugoszláv kormány ehhez tartotta magát. Idézem Branko Petranović *Istorija Jugoslavije 1918–1978* című, 1980-ban kiadott könyvének 186. oldaláról a következő sorokat: „A kormány utolsó ülésén, Nikšićben, április 15-én megállapították, hogy nem a Jugoszláv Királyság mint állam teszi le a fegyvert, hanem annak hadserege, a király és a kormány viszont az ellenállás folytatása érdekében Görögországba távozik.” Íme, miként értelmezte a kapitulációt Nikšićben két napra rá – a fegyverletétel napján – Simović miniszterelnök (Slobodan Jovanovićnak, a neves történésznek, alkotmányjogász professzornak, több egymást követő jugoszláv emigráns kormány miniszterének, sőt később miniszterelnökének *Zapisi o problemima i ljudima 1941–1944* című, 1976-ban Londonban kiadott könyve szerint): „Ami a fegyverletételt illeti, [Simović – M. N.] azt mondta, az tisztán katonai aktus, amely nem érinti a kormányt, s nem akadályozhatja meg abban, hogy az országon kívül

folytassa a harcot az ellenséggel. A belga példát tartotta szem előtt. Belgiumban a katonaság kapitulált, a kormány azonban nem, hanem visszavonult Angliába.”

A jugoszláv király és a kormány előbb Görögországba, onnan Palesztinába, majd Nagy-Britanniába, Londonba emigrált, ahol a háború egész ideje alatt számtalan országgal tartott fenn diplomáciai kapcsolatot. Közöttük nagyköveti szinten a vendéglátó Nagy-Britanniával, az Amerikai Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval is. Ne feledjük, jó ideig hadserege is volt az ország területén, a Hazai Jugoszláv Katonaság – a csetnik alakulatok –, sőt Draža Mihailović tábornok személyében a hadügyminisztere is az országban tartózkodott.

Jugoszláviának olyannyira megvolt a nemzetközi jogalanyiséga, hogy 1941. szeptember 21-én Londonban, a szövetségesek egy széles körű összejeövetelén több más kormánnyal, köztük Belgium, Csehszlovákia, Görögország, Luxemburg, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, a Szovjetunió kormányával együtt Jugoszlávia is csatlakozott az Atlanti Charta aláíróihoz. Az Atlanti Chartában kevéssel korábban, 1941. augusztus 14-én Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok nevében Churchill és Rooseveltt közölték a két szövetséges nagyhatalom háborús céljait és elveit. A nyomaték a később nevezetessé vált elveken volt.

Hovatovább azt is elmondhatom, hogy a háború utolsó napjaiban jogfolytonosság jött létre az első és a második Jugoszlávia között is, úgyhogy Jugoszláviának 1918-tól, megalakulásától kezdve 1991-ben bekövetkezett széthullásáig sohasem szakadt meg a nemzetközi jogalanyiséga. Erről a következőket érdemes tudni: Tito 1943. november 29-én, az AVNOJ II. ülésén Jajcében kormányt alakított ugyan, de azt a szövetséges nagyhatalmak – kérése ellenére – nem ismerték el. Titónak tudomására hozták, ha elismerést akar, meg kell állapodnia a királyi kormánnyal közös kormány létrehozásáról. Ebben Vis szigetén 1944. június 6-án Tito és Ivan Šubašić emigráns kormányfő meg is állapodott. Churchill azt remélte, ezzel megmenti majd a királyságot, s megszünteti a polgárháborút Jugoszlávia területén. A megállapodás életre keltése elé azonban Tito is, a király is akadályokat gördített. A jáltai konferencián 1945 februárjában a szövetséges nagyhatalmak külön felszólították Jugoszláviát, hozza tető alá a Tito–Šubašić-féle egyezményt. 1945. március 7-én, két hónappal a világháború befejezése előtt Tito elnökletével – Šubašić volt a külügyminisztere – valóban megalakult a közös ideiglenes jugoszláv kormány, amelyet nem kellett nemzetközileg külön elismertetni, mert birtokában volt a nemzetközi jogalanyiságnak.

Szabadka újkori Iványija

Tizenöt éve hunyt el Magyar László levéltáros

Magyar Lászlóval¹ ismeretségem és barátságom az ötvenes évek végétől, gyerekkoromtól ered, jöllehet Magyar László Ludaspusztán, én pedig Palicson jártam elemi iskolába. Kettőnk útja akkor vált közössé, amikor Szabadkára, a zsinagóga udvarában levő algimnáziumba² vezetett, ahol az oktatás akkoriban a kísérettségivel zárult, és a főgimnáziumi tanulmányok folytatására jogosított fel.

Palicsig naponta kerékpárral jött Ludaspusztáról. Nálunk hagyta régi, kopott járművét, és együtt utaztunk villamossal Szabadkára. Egy osztályba jártunk három évig, de sohasem ültünk egy padban. Én rendszerint a jobb, ő a középső sort választotta. Szorgalmas tanuló volt, különösebb gondoljai az osztályzatokkal nem voltak. A csínytevésekben alig vett részt.

A főgimnázium az ötödik osztállyal kezdődött. Ezt is együtt kezdtük, de három évig nem voltunk osztálytársak, mert ő a német, én az angol nyelvet választottam. Csak a gimnázium nyolcadik osztályában koptattuk ismét egy teremben a padokat.

Ludaspusztán a nemzetközi út mellett, a templommal szemben volt a házuk, ahonnan mindig messzire hallatszott a súlyos kalapács és az üllő érces hangja. Édesapja ugyanis kovács volt, de pálinkát is főzött. A cefre szagát már messziről érezni lehetett. Szerettem kerékpározni, ezért gyakran errefelé vettem az irányt, s mindig betértem hozzájuk. Ilyenkor elmentünk a Ludasi-tóra, ami nem volt messze. Ültünk a parton, néztük az

¹ Ludaspusztán született 1937-ben. Az általános iskola alsó négy osztályát helyben, felső osztályait és a gimnáziumot Szabadkán végezte el. A belgrádi egyetemen szerzett német nyelvtanári oklevelet. Egy ideig Hajdújárásan tanított, majd a Szabadkai Történelmi Levéltárba (SZTL) került kutatónak. 1998. június 10-én hunyt el Torontóban.

² Az épületet később lebontották, helyén nem épült semmi.

imbolygó-hajlongó susogó nádat, a szélről felborzolt fodrozó víz felszínét, a mindig hangos vízimadarakat, és beszélgettünk. Egy-egy, még korábban megkezdett valamilyen témát folytattunk, vagy ha azt lezártunk tekintettük, újabbra fogtunk. Tizenévesen a világot akartuk megváltoztatni.

Középiskolásként aktívan sportolt. A hajdújárasi Vinogradar labdarúgóklub csapatában a csatár posztján játszott. Az országos ifjúsági válogatott tagjaként nemzetközi mérkőzésen is pályára lépett, amire az iskola, de különösen osztálytársai és barátai nagyon büszkék voltak.

Az ötvenes évek közepétől, a gimnáziumi érettségi után hosszú időre elváltak útjaink, addigi rendszeres és mindennapos kapcsolatunkban kényszerszünet állt be. Belgrádba ment egyetemre, német nyelvet tanulni.³

Sok év után, 1979 végén kerültünk ismét egymás közelébe, és vált rendszeressé a kapcsolatunk, amikor Újvidékről a *Magyar Szó* szabadkai szerkesztőségébe kerültem. Magyar László ekkor már a Szabadkai Történelmi Levéltárban dolgozott. A királyhalmi tanári pályát cserélte fel a régi dokumentumok rendezésével és tanulmányozásával. Ez felelt meg a legjobban egyéniségének: önmagára talált. Pálinkás József (1915–1987) – a gimnáziumban történelemtanárunk volt, később a levéltár igazgatója lett – jó emberismeretét igazolta, amikor Magyar Lászlóra esett a választása, hogy maga mellé vegye munkatárának. A csendes, szorgalmas, a dolgokban elmélyülni szerető diák mindvégig hű maradt önmagához: hangyaszorgalommal végezte munkáját, és alázatos tisztelettel viszonyult a tudományokhoz. Német nyelvtudását jól kamatoztathatta a levéltárban és külföldi kutatásai során. Szabadkára és környékére vonatkozóan sok új dokumentumot talált Bécsben, amelyek nem kerültek volna elő Magyar László tudása és kitartása nélkül. Pedig korábban mások is ugyanott ugyanolyan irányban és céllal kutattak.

Levéltárosként elismert tekintély volt, és nagy tisztelet övezte a szakmabeliek körében, ismertté vált külföldön is, különösen azután, hogy rendszeresen publikált a hazai és a külföldi szaklapokban és folyóiratokban, s nemcsak anyanyelvén.⁴ Véleményét gyakran kikérték és méltányolták. Óriási adathalmazt raktározott fel a saját „deftereiben” a sokezer cédulán, de ezeknek, sajnos, kis hányadát használhatta csak fel hirtelen halála miatt.

³ Egyetemi éveiről Varga István egykori közös osztálytársunk, aki sokáig szobátársa volt, írt részletesen az *Üzenet* egyik számában. Varga István: Az ifjú Magyar László (A tények). *Üzenet*, XXIX. évfolyam, 5–8. szám, 1999. május–augusztus. 158–166.

⁴ Fordításban szerbül, horvátul és németül jelentek meg szakcikkei, ismeretterjesztő írásai.

Magyar László

Megjelent munkáival⁵ azonban még így is gazdag „szakirodalmat” hagyott hátra, de jóval több az elkészült, vagy félig kész, „torzóban” maradt írása.

A nyolcvanas évektől kezdve naponta felkerestem a levéltárban, s beszélgetéseink ott folytatódtak, ahol sok évvel korábban abbamaradtak. Ekkor már inkább a történelem került előtérbe, éppen a levéltári okmányok révén. Újabb és újabb „csemegére” hívta fel a figyelmemet – ezzel is bizonyítandó, hogy mennyire gazdag a szabadkai levéltár régi és ritka dokumentumokban –, részletesen beszámolt munkájáról, naprakészen tudtam a terveiről. Abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy kéziratait elsőként olvashattam el és vitathattam meg vele. A szakmai titkait osztotta meg velem.

Idővel kisebb „asztaltársaság” alakult ki körülötte⁶, a Városháza negyedik emeletén levő levéltárban, a munkahelyén, ahol régi bútorok: egy

⁵ A lapokban, folyóiratokban megjelent írásainak száma meghaladja a háromszázat.

⁶ Naponta megfordult itt Lalia Gábor (1951–2008), Magyar László kollégája, levéltáros, Ricz Péter régész, Szekeres László (1931–1997) régész, Beszédes Valéria néprajzkutató, olykor Hovány Lajos vízépítő mérnök.

íróasztal, két polc tele könyvekkel, dobozokkal, bennük feldolgozásra váró, elsárgult dokumentumokkal, és két szék volt a berendezés. Ha már hárman voltunk nála, s aki később érkezett, a raktárba vezető lépcsőre ülhetett. Ha többen, azok állni voltak kénytelenek. Ennek ellenére hosszú időt töltöttünk el nála. Érdekes beszélgetések, izgalmas viták kezdődtek vagy folytatódtak ilyenkor, ötlet ötletet követett. Magyar László mindig higgadtan, kitartóan érvelt, magyarázott, és leginkább meggyőző volt: tehetette, hiszen a kezében voltak a megdönthetetlen, általa jól ismert részletes bizonyítékok. Soha nem hangzott el egy hangos szó közöttünk, nem volt sértődöttség, harag. Olyan szoros barátság alakult ki néhány ember között, akiknek az érdeklődési köre azonos volt, tiszteletben tartották egymás véleményét, annak máságát, elismeréssel fogadták a munkáját, a közös nevezőre jutottakkal kapcsolatban megoszthatatlanok voltak.

A rendszeres napi, kora délelőtti találkozásból csakhamar kettő lett. Kora délután a Városi Múzeumban jöttünk össze, Szekeres László „kucónak” nevezett munkahelyén, ahol a reggeli beszélgetést folytattuk. Magyar László sohasem maradt „igazolatlanul” távol. 1995. március közepén itt vetődött fel annak a gondolata, hogy helytörténeti folyóiratot kellene indítani. Magyar Lászlónak kész javaslata volt: nevezzük *Bácsországnak*.⁷ Fenntartással fogadtuk a hírt az akkori általános politikai helyzetre való tekintettel, de érveit nem tudtuk megcáfolni. Rábólintottunk. A próbaszám május elején jelent meg az akkori *Szabad Hét Nap* mellékleteként. Vezércikkben mondta el mindazt, amiről korábban nekünk beszélt. Az első számtól kezdve a szerkesztőbizottság oszlopos tagja lett, s nem is jelent meg *Bácsország* az ő írása nélkül. Korábbi, az íróasztal fiókjában elfeküdt kéziratok kerültek a vajdasági honismereti szemle oldalaira, de sok témát megbeszélés alapján dolgozott fel. A térkép-reprodukciókat rendre Magyar László biztosította a szükséges magyarázatokkal.

A hetvenes–nyolcvanas években volt Szabadkán egy Monográfia Társadalmi Szervezet. Azzal a céllal hozták létre, hogy megszűlessen Szabadka város újabb története. Iványi István (1845–1917)⁸ kétkötetes, alapvető munkájának megjelenése óta ugyanis több mint nyolcvan év múlt el. Időközben pedig nagyot változott a világ. A monográfiabizottság azonban alig tett valamit, de mindenképpen keveset a megbízatás érdekében, jóllehet jelentős céleszközöket kapott. Magyar László tagja

⁷ 1904 és 1906 között Csillag Károly (1862–?) szerkesztésében jelent meg Szabadkán. Más jelleggel újraindításában Magyar Lászlónak és Szekeres Lászlónak fontos szerepe és érdeme volt, ami külön méltatást érdemel.

⁸ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története I.* Szabadka, 1886., *II.* Szabadka, 1892.

volt a bizottságnak, és sokszor bosszankodott/panaszkodott a tétlenség miatt. Mondogatta is, hogy Szabadka történetét kollektívan megírni nem hálás és lehetetlen. És lépett. Egymaga vágott bele a nagy munkába. Mindennapi levéltári kötelezettségei után otthon, Palicson, Fenyves sori házának földszinti, tenyérnyi munkaszobájában körülbástyázta magát a megfelelő szakirodalommal és a szükséges okmányokkal, s a késő éjszakába nyúló órákig ceruzával – mindig azzal írt – rótt a sorokat, a kéziratot pedig Klára, a felesége, mindenkori legközelebbi munkatársa, „titkárnője”, másnap legépelte. Három-négy hónapig tartott ez a megfeszített munka, de elkészült a sok tekintetben újszerűen megírt várostörténettel. Közben a Monográfia Társadalmi Szervezet még ezt megelőzően megszűnt. A *Subotičke novine* szerkesztősége – amely időről időre igényt tartott Magyar László egyik-másik írására – és személyesen Boško Krstić, a *Rukovet* folyóirat szerkesztője a kéziratot még a szerző életében megvásárolta.⁹

A kilencvenes évek második felében, két egymást követő télen, hosszabb időt Palicson töltöttem. Naponta közös sétát tettünk: Magyar László, az ugyancsak Palicson élő Tolnai Ottó és én. Tapostuk a szűz havat vagy éppen a latyakot a tóparton, a kihalt úton. Némelykor velünk tartott Tolnai egyik kutyája, de volt rá példa, hogy váratlanul hozzánk szegődött Magyar László kutyája is, ha sikerült kiszabadulnia az udvarból. A két eb vidám hancúrozás közben egyszer-kétszer meg is fürdött a díszmedence nem egészen befagyott jéghideg vizében, aztán rohantak utánunk, és rendszerint mellettünk rázták le bundájukról a vizet. Mindig a Halászcárdáig mentünk, és ha nem volt szünnap, betértünk egy pohár forralt borra. Magyar László csak teát ivott. A kora délutáni órákban rendszerint mi voltunk az egyetlen vendégek a gyéren megvilágított és nem éppen meleg teremben. Fél óránál hosszabb időt nem töltöttünk itt, majd a bortól átmelegedve indultunk vissza, többnyire ugyanazon az úton, amerről jöttünk, máskor meg más irányt választva, a parkon keresztül, hogy a tél szépségében csodáljuk Palicsot, teli tüdővel szívjuk magunkba a kristálytisztá levegőt. Rendszerint a Víztoronynál, közismerten a Főbejáratnál váltunk el egymástól. A kutyák sokszor ráuntak andalgásunkra, és gazdájukat már otthon várták.

Sok estét töltöttem Magyar Lászlóéknál. Ilyenkor arról folyt a szó, hol tart Szabadka történetének írásával, milyen gondjai akadtak munkája során.

⁹ A szabadkai Íróközösség kiadásában, a szabadkai Birografika nyomda gondozásában 2004-ben jelent meg díszes kiadásban, egy kötetben magyar és szerb nyelven, gazdag képanyaggal, Magyar Klára közreműködésével, Boško Krstić szerkesztésében.

Egyik délutáni sétánk alkalmával felvetődött, hogy Palics-barátok civil szervezetet kellene létrehozni, amely a park és a fürdőhely érdekeit és értékeit képviselné, védené. A könyvtár vagy a helyi közösség terme megfelelné az összejöveteleknek, az időnkénti előadások színhelyének. Egész pontosan meg sem fogalmazódtak bennünk a részleteket, de ismerőseink körében hangot adtunk ennek az elképzelésnek. Sokan helyénvalónak találták, és támogatták az ötletet. Hamarosan létre is jött Palics Fórum elnevezéssel a civil szervezet, amely több kérdésben igen határozottan és keményen kiállt, és hallatta a hangját a fürdőhely érdekében.

Téma volt az is, mi lenne, ha Palics és környéke részére havonta megjelenő újság jelenne meg. A részletek megbeszélésére Tolnai Ottóéknál ültünk össze. Miután az ötletet felkarolta Özvegy Károly, a szabadkai Grafoprodukt nyomda tulajdonosa, lévén maga is palicsi lakos, nem kellett sokáig várni, hogy az első szám megjelenjen, Tolnai Ottó szerkesztésében.¹⁰ Magyar László, másokkal együtt, ebben nemcsak kezdeményező volt, feladatot is vállalt, hogy írásai jelenjenek meg itt is.

1996 megfeszített munkával telt el számára. Egyszerre több kézíraton is dolgozott, s közben a Szabadka igazgatástörténetét feldolgozó és összefoglaló¹¹ kötet reá eső anyagának a véglegesítését és a társszerkesztését végezte. Abban állapotunk meg, hogy Engel Pál (1938–2001) budapesti történésznek, akadémikusnak¹² és Blazovich Lászlónak, a szegedi Csongrád Megyei Levéltár igazgatójának¹³ Szabadka múltjával kapcsolatos tanulmányát is be vesszük a kötetbe. Magyar Lászlóra hárult a feladat, hogy a szerzőkkel megállapodjon erről. Pestről és Szegedről is kedvező válasz érkezett, s a Magyar László által válogatott illusztrációkkal összeállt a *Bácsország Könyvek* első kötete. Tanulmányán kívül még két írását tartottuk fontosnak közzétenni: a polgármesterek névjegyzékét a kezdetektől fogva 1996-tal bezárólag, valamint Szabadka több mint 280 névváltozatát, amit kutatásai során gyűjtött össze a különféle dokumentumokból, 1391-től 1907-ig.

A szabadkai Városi Könyvtár olvasótermében telt ház előtt zajlott le a könyvbemutató, amelyen részt vett Blazovich László is. Utána Blazovichékkel Palicsra mentünk, Magyar Lászlóékhoz. Klára asszony

¹⁰ A lap első száma 1998. október 2-án jutott el az olvasókhoz.

¹¹ *Szabadka igazgatástörténetéből 1428–1918 (A polgármesterek névjegyzékével 1796–1996)*. Tanulmányok és dokumentumok. Szerkesztette Magyar László és Szabó József. Pannon Press, Szabadka, 1996. 160 o. + 32 o. Képmelléklet.

¹² Engel Pál: *Egy bácskai jobbagynévsor 1525-ből*

¹³ Blazovich László: *Szabadka története a tatárjárásig • Szabadka földesurai a középkorban • Szabadka mezővárosi fejlődése és jogi helyzete a középkorban*.

süteményei mellett sokáig beszélgettünk, a szegedi vendégek nem siettek, pedig későre járt. Magyar László szemmel láthatóan boldog és elégedett volt, beszédesebb a szokásosnál. Ezúttal is elsősorban szakmai kérdések kerültek szóba. Blazovich levéltári kutató, megannyi szakkönyv, dokumentumkötet szerzője és szerkesztője, segítőkészségét és hasznos útmutatásait Magyar László sokszor tapasztalhatta. Sikeresnek ítélte meg a könyvet és a könyvbemutatót. Elbúcsúzva a vendéglátóktól, Blazovichékkal együtt távoztam. A kiváló professzor – a szegedi jogi egyetemen is tanított – a legnagyobb elismerés hangján szólt Magyar Lászlóról, levéltári és kutatói munkásságáról. Tette ezt korábban is, később is, akkor is, amikor a Városháza dísztermében megtartott gyászülésen – másokkal együtt – mélyen megrendülten emlékezett meg róla.¹⁴

A *Bácsország* szerkesztőbizottsági üléseinek előkészítésében, az üléseken szereplő kérdések megvitatásában tevékenyen vett részt Magyar László. Ilyenkor is a tények ismeretének a birtokában érvelt, győzködött. Tette ezt különösen akkor, amikor arról volt szó, hogy könyvet jelentessünk meg a szabadkai gimnázium fennállásának 250. évfordulója alkalmából. Akkoriban ugyanis arról folyt a vita, hogy Szerbiában a karlócai vagy a szabadkai gimnázium-e az elsőbbség. Az utóbbit kisebbiteni akarták, és elhallgatni, még szakmai körökben is. Arra az álláspontra helyezkedett a szerkesztőbizottság, hogy a kérdést tisztázandó olyan könyvet jelentessünk meg a szabadkai gimnáziumról, amely egyértelmű és világos választ ad a kérdésre, ugyanakkor bemutatja az oktatási intézmény sokoldalúságát, jelentőségét és fontosságát az elmúlt korokban. Magyar László ismét belevetette magát a munkába: kutatott, szervezett, tárgyalt a szerzőkkel, fenntartotta velük a kapcsolatot – és írt. Közreműködött a kötet szerkesztésében. Nem vállalta viszont, hogy a nevét szerkesztőként feltüntessük. Megindokolta, hogy miért, és érveit, mint korábban, most is tiszteletben tartottuk.

A könyv 1997. decemberi bemutatóján tragikus és megdöbbentő eset történt. Az egész vajdasági magyar – és nemcsak a magyar – közélet, a régéstudomány ekkor veszítette el Szekeres Lászlót. A Városháza dísztermében folyó könyvbemutató közben agyvérzést kapott, s egy héttel ké-

¹⁴ A gyászülésen elhangzott méltatások megjelentek a *Bácsország* IV. évf., 1998/2. – Nyár mellékletben. Magyar László munkásságát ekkor Blazovich Lászlón kívül méltatták még: Siflis Zoltán, a szabadkai önkormányzat művelődési titkára, Hegedűs Antal (1928–2010) történész, levéltáros, Zoran Veljanović, a Szabadkai Történelmi Levéltár igazgatója, Ricz Péter régész, a *Bácsország* fő- és felelős szerkesztője, Boško Krstić, a szabadkai Íróközösség képviselője, Bori Imre (1929–2004) irodalomtörténész, akadémikus, Haas Korhecz Rozemari a volt osztálytársak nevében és Tolnai Ottó író, költő a barátok nevében.

sőbb a zemuni kórházban elhunyt. Azóta pótolhatatlan a hiánya, őszinte, meghitt barátsága és embersége, szakmai tudása, segítőkészsége... Nagy és betöltetlen űr maradt utána.

Magyar Lászlót rendkívül letörte Szekeres László halála. A vele való mindennapi kapcsolat nagyon hiányzott számára. Valamennyien, akik ugyancsak naponta találkoztunk vele, benuitnak éreztük magunkat. Megmutatkozott ez abban is, hogy a *Bácsország* megjelenésében egyszeriben gondok merültek fel. Magyar László az elvesztett barát iránt érzett nagy fájdalmát a munkába való temetkezéssel próbálta ellensúlyozni. Azoknak a kéziratainak a folytatásán kezdett dolgozni, amelyeket valamilyen oknál fogva korábban félbehagyott, de újabbak írásába is belekezdett. A *Bácsország* újabb köteteit tervezte. Közben végezte mindennapi munkáját a levéltárban: selejtezte, rendszerezte, tanulmányozta, jegyzetelte a régi dokumentumokat. A mindennapi találkozásokra már csak nála került sor. A társaságból hiányzott Szekeres László.

1998 elején és tavaszán régi tervének a megvalósításához látott. Ludason és környékén gyűjtésbe fogott: Rózsa Sándorról, a híres betyárról faggatta a ludasiakat, ugyanakkor felhasználta az alkalmat, hogy Kosztolányi Árpádról, az orvosról és családjáról feljegyezze a még fellelhető visszaemlékezéseket. Kosztolányi Árpád – Dezsőnek, a költőnek és írónak az öccse – ugyanis egy ideig Alsóludason volt orvos. Kosztolányi Dezső is megfordult itt, amire a legidősebb emberek még emlékeztek. Magyar László a tél kellős közepén kerékpárral járta a Ludasi sort, és nagyon elégedett volt, hogy fáradozása nem volt hiábavaló. Közben készült Kanadában élő gyerekeinek a meglátogatására. Ez belső feszültségben, izgalomban tartotta, amit mi azzal magyaráztunk, hogy érthető, hiszen sok éve nem látta a gyerekeit. Arra is gondoltunk azonban, talán a repülőúttól tart, hiszen legszívesebben kerékpáron közlekedett. Egy alkalommal még Bécsbe is azzal ment szabadkai vonatkozású okmányok után kutatni. Nem mintha fenntartásai lettek volna más közlekedési eszközök igénybevételeivel kapcsolatban, hanem, mert a hivatalos útra kapott kevés pénz utazási költségre eső részét így akarta megtakarítani, hogy néhány nappal tovább maradhasson, és bejárhasson a bécsi levéltárba.

Június elejére tervezte kanadai utazását. Én is akkor utaztam külföldre. Magyar Lászlótól a munkahelyén búcsúztam el, szerencsés utat, jó egészséget kívántam neki. Meg mielőbbi viszontlátást. Abban állapodtunk meg, ha mindketten visszatérünk, megbeszéljük a további közös teendőket.

Tíz-egynéhány nap után hazaérkezve a szabadkai buszállomásról egyenesen a levéltárba mentem. Lalia Gáborba ütköztem a folyosón. Közölte velem, hogy Magyar Laci meghalt. Azt gondoltam, tréfál. Mindig azt tet-

te a társaságunkban, ezért sokszor le kellett inteni, hogy hagyja már abba a viccelődést, beszéljessünk a tennivalókról. Láthatta megdöbbenésemet, mert azt mondta, most komolyan beszél. Megismételte: Magyar Laci meghalt. Arra gondoltam, hogy netán repülőgép-szerencsétlenség történt. Lalia elmondta, amiről tudomása volt...

Nem egészen fél év alatt két rendkívül értékes embert, kiváló barátot veszítettünk el.

Magyar László szülőhelyem, Palics csendes temetőjében, a családi sírban, Szekeres László a szabadkai Bajai úti temetőben nyugszik. Pár évvel ezelőtt Lalia Gábor is utánuk ment. Mindhárman túl korán.

Sok új adattal gazdagíthatták volna ismereteinket a szeretett város, Szabadka múltjából.

